

ਸਿਪਾਰਖ

ਕ੍ਰਿਤ
ਚਰਮਨ ਚੈੱਮ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ ਹਰਮਨ ਹੈਸ ਦਾ ਉਪਨਿਆਸ

ਸਿਧਾਰਥ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾਕਾਰ
ਹਿਲਡਾ ਰੋਜ਼ਨਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ
ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਅਗਸਤ, 1969
ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1100 : ਮਈ, 1988
ਮੁਲ : 18-50

ਸਰਦਾਰ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਐਸ-ਐਲ. ਐਸ., ਹਜਿਰਤਗਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੁਆਰਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੈਂਸ. ਮੋਹਰਥਾਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੁਆਰਾ ਮੁਦ੍ਰਿਤ।

ਕੁਮਿਕਾ (ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ)

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਰਤਾ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹਰਮਨ ਹੈਸ ਹੈ।
'ਸਿਧਾਰਥ' ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਇਹ ਜਰਮਨ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੰਨ 1923 ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ।
ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮਿ. ਹਿਰਡਾ ਰੋਜਨਰ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ
ਉਲਥਾ ਹੈ।

ਹਰਮਨ ਹੈਸ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਜੁਲਾਈ, 1877 ਤੇ ਅਕਾਲ ਦਲਾਣਾ 9 ਅਗਸਤ, 1962
ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਤੇ ਵੇਰ ਰੂਪ ਨਾਵਲਾਂ ਵਲ
ਹੋ ਗਇਆ, ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪੇ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਯੂਰਪ
ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। 1946 ਵਿਚ ਮੈਜਿਸਟਰ ਲੂਡੀ (Magistar
Ludi) ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਬਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਸੀ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ 'ਸਿਧਾਰਥ' ਨਾਉਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਨਹੀਂ, 'ਸਿਧਾਰਥ' ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ,
'ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।' ਜੋ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ
ਕੇ ਲੋਕ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਲੇ ਚੰਗੇ
ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਰੀ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਬੜਾ ਟੁੰਬਵਾ, ਰਸ-
ਦਾਇਕ ਤੇ ਅਸਰ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਸੁਆਦ ਫਿੱਕਾ ਪੈ
ਗਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਲਥਾਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਗੋਵਿੰਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ
ਲੈ, ਪਾਠ ਪੂਜਾ, ਇਥਨਾਨ, ਯੋਗਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਵਿਚ ਪਟਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਨ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਚਾਟ ਹੋ ਦਿੱਤੇ 'ਆਪੇ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸਾਂਤੀ
ਦੀ ਚੁੰਝ' ਵਿਚ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ, ਹਠ ਯੋਗ, ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਸਿਧੀਆਂ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਅਜੇ ਸਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੋਨੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕੋਲ
ਪੁਜਦੇ ਹਨ। ਗੋਵਿੰਦ ਬਿਕਸੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਕਾਇਲ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਲਭਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਜਮਲਾ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨਾਲ ਵਧਾਹ ਕਰ ਅਸ਼ੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।
ਨਾਠ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਸਰਾਬ ਤੇ ਭੋਂਗ ਵਿਭਾਸ ਵਿਚ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਟੰਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਰ
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਇਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭਰਪੂਰ
ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਦਹਿਆ ਕੋਚੇ ਪੁੱਜ, ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੀ

ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹੀ 'ਓਮ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਚਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਡਿਕਸੂਣੀ ਬਣ, ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਰਸਨਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਪੱਤਣ ਤੇ ਪੁਜ, ਸੱਪ ਡਸਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਿਧਾਰਥ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਾਨਕ ਵਾਸਦੇਵ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਹਰ ਕੁੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਾਸਦੇਵ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਇਹ ਭੀ, ਕਿ ਪੂਰਨ ਜਾਂਤੀ ਸੰਸਾਰ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜੀਵਨ ਤੇ ਫਸਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸੁਰਪਣਤਾ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਉ।' ਇਹ ਸੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੁੰਝਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮਨਰਥ। ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਿਧਾਰਥ ਅਭੇਲ ਤੇ ਸਹਿਜ-ਸਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਭੇਦ ਨੂੰ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਜੋ, ਅਸ਼ਾਂਤ ਦੁੱਭਾਉ ਮਿਟ੍ਰ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਹਰਬੰਨ ਹੁੰਦੀ ਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ; ਸ੍ਰ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਕਾਫ਼ ਪੜ੍ਹ ਸੋਹਣੇ ਸੁਭਾਉ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਵੀਰ ਸ. ਫੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦਿੱਲੀ ਬਲੂ ਆਰਟ ਪਾਟਰੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਇਹ ਖਰੜਾ ਵਾਰਿਆ ਤੇ ਕਈ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ੍ਰ. ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਭੀ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਨੀ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ ਮਾਣਨ ਦਾ ਮੋਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਚਨਾ ਭਾਰਨ
1-8-69

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

1. ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁੱਤ੍ਰ	1
2. ਸਮਾਨਿਆਂ ਸੰਗ	8
3. ਗੌਰਮ	16
4. ਜਾਗਰਤੀ	23

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

5. ਕਮਲਾ	28
6. ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ	39
7. ਸੰਸਾਰ	47
8. ਦਰਿਆ ਨਿਕਟ	54
9. ਮਲਾਹ	64
10. ਪੁੱਤ੍ਰ	74
11. ਓਮ	82
12. ਗੋਵਿੰਦ	88

ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁੱਤ੍ਰ

ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਥੱਲੇ, ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਬੇੜੀਆਂ ਕੋਲ ਪੁੱਪ ਵਿੱਚ, ਸੰਦਲ ਤੇ ਅੰਜੀਰਾਂ ਦੇ
ਵੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਗੋਵਿੰਦ ਵੱਡੇ
ਹੋਏ। ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਬਲੀਆਂ ਦਿੰਦੇ,
ਸੂਰਜ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਬਲੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਬੂਰੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਅੱਥਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ
ਮਾਤਾ ਦੇ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਿਆਂ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਰ
ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੋਂ ਕਈ ਪਰਛਾਵੇਂ ਚੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਪਹਿਲੇ
ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਫੌਜ ਵਿਚ ਬੜਾ ਚਿਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਗੋਵਿੰਦ
ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ,
ਰਸ ਮਾਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਆਸ ਅੰਦਰ ਖਿਚਦਿਆਂ ਤੇ
ਬਾਹਰ ਕਦਦਿਆਂ ਦੁਪ ਚਾਪ ਮਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰ, 'ਓਮ', ਦਾ 'ਅਜਪਾ ਜਾਪ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀਦਾ
ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਰਫਲ ਤੇ ਪਾਵਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਪੈਂਦਾ
ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਭੁੰਘਾਟਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ,
ਜੋ ਅਮਰ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬੜੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ
ਅਭਿਲਾਖੀ ਹੈ। ਉਹ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਪਰੋਹਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸਿਰਭਾਜ
ਅਥਵਾ ਸਿਰੋਮਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣਦਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰਦਿਆਂ, ਬੈਠਦਿਆਂ, ਉਠਦਿਆਂ ਵੇਖ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਹਿੱਕ ਗਰਬ
ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ, ਸੁੰਦਰ, ਕੋਮਲ ਸਰੀਰ, ਸਭੋਲ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ
ਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮਾਨ
ਵਰਗੀਆਂ ਭਵਾਂ, ਰਾਜਪੁਰਖਾਂ ਜੋਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਨੌਜਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਫਟਕ ਉਠਦਾ।

ਗੋਵਿੰਦ, ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ
ਕਰਦਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੋਮਲ ਸੁਥਰੇ ਬੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ
ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹਰ ਅਦਾ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਦੀ
ਬੁੱਧੀ, ਸੋਹਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਉਦਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ। ਗੋਵਿੰਦ
ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੁਸਰ, ਅਵਾਈਂ ਬਲੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ,
ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ, ਲਾਲਚੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਘੁਮੰਡੀ ਪਰ ਨਾਕਾਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਚਾਲਬਾਜ
ਦੁਸ਼ਟ ਪਰੋਹਤ, ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਬੇਵਕੂਫ ਭੇਡ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਗੋਵਿੰਦ ਭੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਅਜੇਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਛਾਰੇ ਤੇ ਸਾਨਦਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨਿਆ ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਕਦੇ ਦੇਵਤਾ ਪਣ ਜਾਣ ਜਾਂ ਅਗਮ ਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀ ਭਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ, ਉਸ ਦਾ ਚੇਕਦਾਰ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਵਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਸਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਥਾਕ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਭੋਂਦਿਆਂ, ਕੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਿਡਰ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਚਿਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਂਦਿਆਂ, ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਖੁੰਡ ਵਿਚ ਸੁਰੱਜੇ ਢੇਕ ਨਾਲ ਬਣੀ ਦੇਂਦਿਆਂ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਲਈ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਖੋਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਵਲੋਂ, ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਟਿਮਟਿਮਾਂਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਵਿਨੋਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਕੰਦੋਨੀ ਦੇ ਸੁਣਨੇ ਤੇ ਖਿਆਲ ਉਮਰਦੇ ਆਉਂਦੇ। ਉਸ ਲਈ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੇ ਪ੍ਰਣੇਂ ਇਕ ਵੇਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸੁਣਨੇ ਲਿਆਉਂਦੇ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਬੇਸਬਰੀ ਦਾ ਬੀਜ ਵੱਟ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਪਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਮਿਤ੍ਰ ਭਵਿੱਚ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਪਰਮ ਅਨੰਦ, ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗ ਪਇਆ, ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਪਿਤਾ, ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਉਡੀਕਦੇ ਭਾਏ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਚੌੜ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਝਾ ਅਜੇ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਹਿਰਦਾ ਅਡੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੋਚਦਾ, ਜੇ ਭੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਚੰਗੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਮਧੋਲਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਧੁਪਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਹੋਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਥੱਲੀ ਦੇਣੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਪਰ ਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇਹੀ ਹੀ ਹੈ? ਕੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸੂਖ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ? ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਚਾਈ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਸਚਮੁਚ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ? ਕੀ ਦੇਵਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਰੇ ਵਾਂਗ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ? ਫਿਰ ਕੀ ਇਹ ਚੰਡਾ, ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਯੋਗ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ? ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿਸ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਵੇ, ਕਿਸ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੇ? ਕੇਵਲ ਉਸ ਆਤਮਾ ਅੱਗੇ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਕਿੱਥੇ ਲਝਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਨਾਦੀ ਧੜਕਣ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਇਹ ਬਹੁਤ ਅੰਦਰ ਖੜਕੇ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਆਪ, ਇਹ ਅੰਦਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਇਹ ਮਾਸ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਖੇਡਨਾ। ਇਹ ਉਹ ਕੁਝ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਛਾਣਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਹੈ ਕਿੱਥੇ? ਕੇਵਲ ਆਪੇ ਵੱਲ, ਆਤਮਾ ਵੱਲ। ਕੀ ਇਸ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਭੀ ਖੁੰਡਣ ਯੋਗ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਭੀ ਤੋਰ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਰਸਾਇਆ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਡਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਏ ਤਜਨਾਂ ਨੂੰ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ; ਉਹ ਹਰ ਭੱਲ ਦੀ ਫੁੱਫਾਈ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਨ—ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਬੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਖੁਰਾਕ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਭਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਭੋਮਾ ਵਿਚ ਭੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ—ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ?

ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝਦੇ ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ—‘ਸਰਵ ਖਾਲਵਦੇ ਬ੍ਰਹਮ’ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਫਲਸਫਾ ਅੱਗੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਆਤਮੀ ਸੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਭੌਤਿਕ ਸੂਝ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮਾਖਿਉ ਦੇ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੇ ਸੁਧ ਸਹਿਦ ਵਾਂਗ, ਸਾਰੇ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਭਿਆਨ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਕਈ ਖੀਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਹਿਜੇ ਅੱਖੋਂ ਚਿਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪਰੋਹਤ, ਸਿਆਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਭਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਕਮਾਇਆ ਭੀ, ਕਿੱਥੇ ਸਨ? ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਿਆ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ, ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਭੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ? ਸਿਧਾਰਥ ਬੜੇ ਯੋਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਧਰਮਾਤਮਾ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੀ ਉਪਮਾ ਯੋਗ ਸੀ, ਵੱਡਾ ਸਾਧੂ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਉਸ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਲ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਸਨ। ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ—ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਨ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ? ਕੀ ਉਹ ਅਜੇ ਦੁੰਡਾਉ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਅਸੰਤੋਸ਼? ਕੀ ਉਹ ਲਭਾਭਾਰ ਅਣਬੁਝੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਭੀਰਥ-ਯਾਰਤਾ ਕਰਨ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵੱਲ, ਸਾਜ਼ਰਾਂ ਵੱਲ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨ ਗੋਸਟਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ? ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੇਦਾਭ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹਸਤੀ ਭੀ ਨਿੱਤ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇ? ਸੀ ਓਹੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਨਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ? ਕੀ ਓਹੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅੰਗੂਵ

ਕੇਂਦਰ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਹਰੀ ਚੁੰਭ ਹੈ—ਬੂਟ ਬੁਲਈਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਹੈ।

ਇਹ ਸਨ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਇਹ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਸ ਤੇ ਇਹੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪੀੜ।

ਉਹ ਛੰਦੋਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਲੋਕ ਕਈ ਵੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੁਹਰਾਦਾ, "ਤਸਯ ਹੈ ਵਾ ਅਤਸਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਨਾਮ ਸਤਯਮਿਤਿ...ਅਹਰਹਰਵਾ ਏਵ ਵਿਤ ਸ੍ਰਗ ਲੋਕ ਮੋਰਿ" ਅਥਵਾ 'ਜਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਤਯ ਹੈ। ਠੀਕ, ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇਜ਼ ਸ੍ਰਗੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਹਨ।' ਇਹ ਸ੍ਰਗੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਉਥੇ ਪੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਕਦੇ ਅੰਤਰੀ ਪਿਆਸ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੁਝੀ। ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਹ ਮਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੀ ਉਥੇ ਸ੍ਰਗੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਨਾਦੀ ਪਿਆਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਝਾ ਸਕਿਆ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਗੋਵਿੰਦ! ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੋਹੜ ਵੱਲ ਆਓ, ਅਸੀਂ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਜਦ ਉਹ ਬੈਠ ਕੇ 'ਓਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੀਸੇ ਜੇਹੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹਿਆ—

ਪ੍ਰਣਦੰਧਨੁ : ਸਰੋਹ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤਲੋਬਯਜਮੁਚਯਤੇ।

ਅਪ੍ਰਮਤੋਨ ਵੇਦਯਯੰ ਸਰਵਤ੍ਰਨਾਮੀ-ਰਦੇਤ। ਅਥਵਾ

"ਓਮਧਨੁਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੀਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੀਰ ਦਾ ਧਿਯ ਹੈ,

ਜਿਸ ਵੱਲ ਬਿਨਾ ਉਥੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਹੈ।"

ਸਮਾਧੀ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਗੋਵਿੰਦ ਉਠ ਬੈਠਾ। ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਅੱਛੋਂ ਕੋਈ ਉਕ੍ਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਮਸਤ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਟੱਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਦੰਦਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਜੀਭ ਦਾ ਸਿਰਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਆਸ ਲੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਇਸਧਿਤ, ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਰਵਾਚਾ, 'ਓਮ' ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ—ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੀਰ ਸਮਾਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਇਕ ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀ ਕੁਝ ਸਮਾਨੇ ਲੰਘੇ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਰਸਤੇ ਯੋਗੀ, ਮਾਤ੍ਰਏ ਜੇਹੇ, ਨਾ ਸੁੱਚੇ ਨਾ ਜਵਾਨ, ਮਿੱਟੀ ਥਰੇ ਤੇ ਲਹੁ ਲਹਾਨ ਮੋਇਆਂ ਨਾਲ, ਤਕਰੀਬਨ ਨੰਗੇ, ਧੁੱਪ ਦੇ ਟੁਲਸੇ ਹੋਏ, ਇਕੱਠੇ, ਨਿਰਾਲੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਸ—ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਝੇ ਕਿਦੜਾਂ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ

ਅਜੇਹਾ ਉਪਰਾਸਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ-ਤਰੰਗਾਂ ਸਾਂਝ, ਅਫਲ ਸਾਧਨ ਤੇ ਦਇਆ-ਹੀਨ ਸੁਭਿਆਸ਼ ਸੀ।

ਸੰਧਿਆ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਪਿਛੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸਮਾਨਾ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਰੁਝ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਨਾ ਬਣੇਗਾ।"

ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੋਗ ਉੱਭ ਗਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਫੈਸਲਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ, ਜੋ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਮਾਨ ਤੋਂ ਫੁੱਟੇ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਪਾਈ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੁਝ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਲਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਲਥ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਝਾਗ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਖੇਡੇ ਦੀ ਸੁੱਕੀ ਫਿੱਲ ਵਾਂਗ ਪੀੜਾ ਕੂਕ ਹੋ ਗਇਆ।

"ਓ, ਸਿਧਾਰਥ!" ਉਹ ਚੀਕਿਆ, "ਕੀ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਣਗੇ?" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਉਹ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਗਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਗਇਆ।

"ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਗਵਾਵਾਂਗੇ, ਗੋਵਿੰਦ।" ਉਸ ਧੌਰੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, "ਕਲ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਮੈਂ ਸਮਾਨਾ-ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰ ਝਗੜਾ ਨਾ ਕਰੀਏ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਗਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਫ਼ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਛੇ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਖੜਾ ਰਹਿਆ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। "ਸਿਧਾਰਥ! ਇਹ ਤੂੰ ਹੈ?" ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਹੋ, ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਹੈ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲ ਤੁਸਾਡਾ ਘਰ, ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲਣ ਲਈ, ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਚੁਪ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਤਕ ਤਾਰੇ ਛੱਟੀ ਬਾਰੀ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਕਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚੁਪ ਟੁੱਟੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੰਨ੍ਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਬਾਹਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਛਰਕੇ ਅਹਿੱਲ ਖੜਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਚੁਪ ਤੇ ਬਿਨਾ ਹਰਕਤ ਦੇ ਸਫ਼ ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਤਾਰੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਵੇਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਬ੍ਰਾਹਮਣ! ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਸੋਝਦੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦੂਸਰੇ ਵੇਰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।"

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੇਠੀ ਹੇਠੀ ਉੱਠਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀ ਚੁਪ ਖੜਾ ਰਹਿਆ।

"ਹੁਣ ਤੂੰ ਕਿਸ ਲਈ ਉਡੀਕ ਰਹਿਆ ਹੈ?" ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ।" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਕ੍ਤ ਚਿੰਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਾਭਾਚ ਹੀ ਕੇ ਘਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਿਆ।

ਇਕ ਘੰਟਾ ਲੰਘ ਗਇਆ ਪਰ ਉਹ ਸੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਠਿਆ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਛਟਕਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਫੋਟੀ ਬਾਟੀ ਬਾਟੀ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਪਾਈ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਰਾਂ ਇਕ-ਠੀਕ ਕਰੀ ਅਡੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਪੀਲਾ ਚੰਨਾ ਚਮਕਦਾ ਦੇਖ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਿਫ਼ਾਈ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਘੰਟਾ ਬੀਤ ਗਇਆ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਵੇਰ ਉਠਿਆ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿਆ, ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਬਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਨ ਹਿੱਲੇ, ਬਾਹਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੱਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪਿਤਾ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਇਆ।

ਉਹ ਇਕ ਘੰਟੇ ਉਪਰੰਤ ਫੇਰ ਮੁੜਿਆ, ਤੇ ਫੇਰ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ, ਬਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਸਿਧਾਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਂ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭੀ। ਉਹ ਵੇਰ ਦੁਪਚਾਪ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਘੰਟੇ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਪਾਈ, ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਨਾ ਹਿੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕ੍ਰੋਧ, ਚਿੰਤਾ, ਝਰ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਭਰ ਗਇਆ।

ਪੜ੍ਹ-ਵੇਟਾਏ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਗਇਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਨੌਜਵਾਨ ਅਜੇ ਭੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਓਪਰਾ ਜੋਰ ਦਿਸਿਆ।

"ਸਿਧਾਰਥ", ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਉਡੀਕ ਰਹਿਆ ਹੈ?"

"ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ।"

"ਕੀ ਤੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ, ਦੁਪਹਿਰ, ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਖੜ੍ਹਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹੇਂਗਾ?"

"ਜੀ, ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਾਂਗਾ ਤੇ ਉਡੀਕਾਂਗਾ।"

"ਤੂੰ ਥੱਕ ਜਾਏਂਗਾ, ਸਿਧਾਰਥ।"

"ਜੀ, ਮੈਂ ਥੱਕ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

"ਤੂੰ ਸੌ ਜਾਏਂਗਾ, ਸਿਧਾਰਥ।"

"ਜੀ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੌਵਾਂਗਾ।"

"ਤੂੰ ਮਰ ਜਾਏਂਗਾ, ਸਿਧਾਰਥ।"

"ਜੀ, ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

"ਕੀ ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇਂਗਾ?"

"ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।"

"ਸੋ ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸੰਕਲਪ ਤਿਆਗ ਦਏਂਗਾ?"

"ਸਿਧਾਰਥ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਹੇਂਗਾ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿਣਗੇ।"

ਦਿਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫੌਜ਼ਦੀ ਘਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਛੱਡੇ ਥੱਲੇ ਜੋਹੇ ਕੰਬਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਕੁੰਝਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੂਰ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਅਨੁਰਥ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ—ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਡੇ ਹੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ।

"ਤੂੰ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਜਾਏਂਗਾ" ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਤੇ ਸਮਾਨਾ ਬਣੇਂਗਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਨੰਦ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਦਸੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਭਰਮ ਹੀ ਲੱਭਾ, ਤਾਂ ਭੀ ਮੁੜ ਆਵੀਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਰਲ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਡੇ ਬਣੀ ਦਿਆਂਗੇ। ਹੁਣ ਜਾਓ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਲਓ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸੋ ਜੋ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦਰਿਆ ਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।"

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਹਟਾਇਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕੁਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਲੜਖੜਾਇਆ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਭਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਸੀ, ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਇਆ।

ਸਿਧਾਰਥ, ਸਿਥਲ ਹੋਈਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਖੀਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਰੋਧ, ਸਹਮਿਆ ਤੇ ਕੁੰਝਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਪਰਫਾਵਾਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਧਾਤਰੀ ਨਾਲ ਰਲ ਗਇਆ। ਇਹ ਕੋਵਿੰਦ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਆ ਗਇਆ ਹੈ!" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

"ਮੈਂ ਆ ਗਇਆ ਹਾਂ" ਕੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਕ੍ਤ ਚਿੰਤਾ।

ਸਮਾਨਿਆਂ ਸੰਗ

ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਾਮ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਓਟ ਲਈ ਖਿਲੇ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੁੰਗਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਸੜਕ ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਆਪ ਨਿਰੀ ਲੰਗੋਟੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਰੰਗੀ ਚਾਦਰ ਰੱਖ ਲਈ। ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵੇਲੇ ਖਾਂਦਾ। ਉਸ ਕਦੀ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਕਾਇਆ। ਉਹ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨ ਬੁੱਖਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਅਠਾਈ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਸੁੱਕ ਕੇ ਕਾਨੇ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹੜਥਾ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੱਖਾਂ ਅਜੀਬ ਸੁਫਨੇ ਦਰਸਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵੱਧ ਕੇ ਲੰਮੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਠੱਡੀ ਤੇ ਪੁਸ਼ਕ, ਖੁਰਦਰੀ ਜੋਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆ ਕਈ। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮੱਥੇ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਝਾਕਣੀ ਬਰਫ਼ ਵਾਂਗ ਠੰਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਜਦ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਮਰੇਜ਼ੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਵਾਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਦੇ ਬਾਜੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਵੇਖਦਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਕਾਰ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਮਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿਰਲਾਪ ਕਰਦਿਆਂ, ਵੇਖਦਾ ਨੂੰ ਜਿਸਮ ਵੇਚਦਿਆਂ, ਬਕਿਰਸਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੰਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਬੀਜਣ ਦਾ ਮਹੁਰਤ ਲਗਦਿਆਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਲਭਾਉਂਦਿਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੀ ਭਾਤ ਬਰਾਬਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਸੌ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੇ ਛਲ ਸਨ। ਸਭ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਸ਼ਵੰਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੱਕੜੀ ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਇਕ ਪੀੜਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਇਕੋ ਟੀਚਾ ਸੀ—ਸੱਖਣਾ ਹੋ ਜਾਣਾ—ਪਿਆਸ, ਲਾਲਸਾ, ਸੁਰਨਿਆ, ਹਰਖ-ਸੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ—ਆਪਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਸੱਖਣੇ ਦਿਨ ਦੀ ਸਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਚੀਆਂ ਸੰਚਾਂ ਮਾਨਣ ਲਈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਆਪਾ ਜਿਤਿਆ ਗਇਆ, ਹਉਂ ਮਿਟ ਗਈ, ਮਨ-ਤਰੰਗਾਂ ਤੇ ਦਿੰਦਾਵਾਂ ਚੁਪ ਕਰ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਆਪਾ ਨਹੀਂ, ਜਗੂਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਸੀ ਮਹਾਨ ਭੇਦ।

ਸਿਧਾਰਥ ਦੁਪ ਚਾਪ, ਅੰਤ ਦੀ ਪੀੜ ਤੇ ਪਿਆਸ ਨਾਲ, ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਖੜਾ ਭਪ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜ ਤੇ ਪਿਆਸ ਲਛਣਾਂ ਹੋਣ ਨਾ ਗਏ ਉਹ ਉਸੇ ਰੂਪ ਖੜਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਅਡੱਲ ਖੜੇਤਾ, ਪਾਣੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਉਸ ਦੇ ਠੰਢ ਨਾਲ ਜੰਮੇ ਸੋਢਿਆਂ, ਚੂਲੇ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਟਪਕਦਾ, ਪਰ ਯੰਗੀ ਖੜਾ ਰਹਿਆ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਠਰਨਾਂ ਹੋਣ ਨਾ ਗਏ, ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਚੁੱਪ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਦ

ਤਕ ਉਹ ਸਾਂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੁਪ ਚਾਪ ਉਹ ਕੰਡਿਆਂ ਉਤੇ ਲੋਟ ਗਇਆ। ਪੀੜ ਕਰਦੀ ਖੱਲਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਦੇ ਤਪਕੇ ਚਾਂਦੇ ਯਖਮ ਬਣ ਗਏ। ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਠ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਤਕ ਲਹੂ ਵਗਣਾ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਤਕ ਹੋਰ ਚੰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਾਜਦੀਆਂ, ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਨਾ ਸਿਖਿਆ—ਸੁਆਸ ਹੋਲੇ ਕਰਨੇ, ਘੱਟ ਕਰਨੇ, ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਮਲੂਮ ਨ ਹੋਣ ਦੇਣਾ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਉਹ ਸਿਖ ਗਇਆ, ਅੰਦਰ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਦਿਲ ਦੀ ਟਪ ਟਪ ਨੂੰ ਹੋਲਾ ਕਰਨਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਧੜਕਣ ਬਹੁਤ ਥੱਡੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮਸਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਰਕ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੋਣ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਤਿਆਯ ਦਾ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ। ਬਾਸਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਉਪਰ ਬਝਲਾ ਉਡਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲਇਆ, ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਉਡਿਆ, ਆਪ ਬਝਲਾ ਹੋ ਗਇਆ, ਮੰਡੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਬਝਲੇ ਦੀ ਤੁੱਖ ਸਹੀ, ਬਝਲੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬਝਲੇ ਦੀ ਹੀ ਮੋਤ ਮਹਿਯਾ। ਜੇ ਰੋਤਲੇ ਕੋਢੇ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਗਿੱਦੜ ਪਇਆ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਦੀ ਲੱਥ ਅੰਦਰ ਖਿਸਕ ਗਈ; ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਗਿੱਦੜ ਬਣ ਗਇਆ, ਕੱਢੇ ਪਇਆ ਰਹਿਆ, ਵੁੱਲ ਗਇਆ, ਸੜਦਾ, ਬਦਬੋ ਮਾਰਦਾ, ਬਿਗੜ ਗਇਆ, ਲੱਕੜ-ਬੋਝਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਗਿਧਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਧਾ, ਚੌਝੀਆਂ ਦਾ ਦਾਂਚਾ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਲ ਗਇਆ। ਫੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਰੀ, ਸੜੀ, ਮਿੱਟੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਜੂਨ ਦੇ ਅੱਧੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰਕੇ ਮੁੜੀ। ਉਹ ਸਿਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿੱਥ ਆ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਖੜਾ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਨਕੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੋੜ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਰਨਾ ਦਾ ਕਿੱਥੇ ਅੰਤ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ-ਰਹਿਤ ਅਨੰਤ ਤੇ ਅਨਾਦਿ ਦਾ ਕਿੱਥੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਸ ਯਾਦ ਮਾਰ ਲਈ। ਉਹ ਆਪੇ ਵਿਚੋਂ ਖਿਸਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਪਸ਼ੂ, ਲਾਸ਼, ਪੰਥ, ਲਕਿੜ, ਪਾਣੀ ਬਣਦਾ ਤੇ ਹਰ ਵੇਰ ਉਹ ਨਵਾਂ ਹੋ ਜਾਗਦਾ। ਸੁਰਜ-ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਉਹ ਮੂੜ ਆਪੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜੀਵਨ-ਕੋੜ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਬੂਟਦਾ, ਪਿਆਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ, ਪਿਆਸ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਪਿਆਸ ਅੰਦਰ ਉਠ ਪੈਂਦੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ, ਉਸ ਆਪਾ ਗਵਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਢੰਗ ਸਿੱਖੇ। ਪੀੜਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਭੱਲ, ਤੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਤੇ ਧਕਾਵਟ ਰਾਹੀਂ ਪੀੜਾਂ ਜਿੱਤ, ਉਹ ਸ੍ਰਤਿਆਯ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ। ਉਹ ਸਮਾਧੀਆਂ ਅਖਵਾ ਬਿਆਨ ਮਾਰਕ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਦਾ ਗਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਿਆ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੇਰ ਉਸ ਆਪਾ ਗਵਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਆ। ਇਹ ਰਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭਾਵੇਂ ਲੈ ਗਏ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਥੇ ਹੀ ਮੋਤ

ਲਿਆਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੇਰ ਆਪੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਉਠਿਆ, ਆਪੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਮੁੜ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਨ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਜਦ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਜਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨੀ, ਛਾਂ ਜਾਂ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਲੱਭਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ। ਫੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਐਥੇ ਜੀਵਨ ਫੇਰ ਦੀ ਪੀੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਹਿੰਦਾ।

ਗੋਵਿੰਦ ਉਸ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਤੇ ਉਹੋ ਚਿੰਮਤਾਂ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਰੋਟੀ ਮੰਗਣ ਇਕੱਠੇ ਜਾਂਦੇ।

"ਤੋਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ?" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰ ਪੁਛਿਆ, "ਕੀ ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਗਏ ਹਾਂ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਾਂ?"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ, "ਅਸੀਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਜੇ ਸਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਤੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਮਾਨਾ ਬਣੇਗਾ। ਤੂੰ ਹਰ ਯੋਗ-ਆਸਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਖ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਦਰਥ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਤੂੰ ਪੂਜਯ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਿਧਾਰਥ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ "ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਜੋ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹਰ ਸਰਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਘਰ, ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਜੁਆਰੀਏ ਕੋਲੋਂ ਛੇਤੀ ਤੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ, ਠੱਠਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਭਲਾ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਬੁਖ ਪੀੜ ਜਰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਿਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੇੜ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪੇ ਦੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਬੇਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਾਂਜ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੇਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਘਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਡਾ ਹੱਕਟ ਵਾਲਾ ਭੀ ਅਜੇਹੀ ਉਤਾਰੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹਿਰ ਚਾਉਲਾਂ ਦੀ ਸਰਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿਆਲੇ ਜਾਂ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਰਜ਼ੀ ਨਸ਼ੇ ਲਈ। ਫੇਰ ਉਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੀਵਨ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਹ ਭੀ ਬੇਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਉਲਾਂ ਦੀ ਸਰਾਬ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਸੋ ਕੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਲਭਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਬੇਤੇ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਤੇ ਆਸਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਪੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਕੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਜਦ ਇਹ

ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਬੈਲ ਨਹੀਂ ਹੱਕਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾ ਸਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਾਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਾਂਜ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬੇਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਤੇ ਅਸਨ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਰਮ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਿਉਂ ਦਾ ਰਿਉਂ ਫੇਰ ਹਰ ਚੌਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਝ ਹੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਉਹ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉਤਾਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ, ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਆਸਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ਬੜਾ ਜੇਹਾ ਹੀ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਤੋਂ, ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੂਰ ਹਾਂ ਜਿਤਨਾ ਗਰਭ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ! ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਮੰਗਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੁਛਿਆ, "ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ! ਕੀ ਅਸੀਂ ਠੀਕ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਜਾਂ ਅਸੀਂ, ਜੋ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚਣਾ ਲੱਭਦੇ ਸੀ, ਸਾਇਦ ਐਥੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਾਂ?"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ। ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ, ਅਸੀਂ ਉਤਾਰ ਉਠ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਵਲੋਂ-ਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪੇੜੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਮਾਨੇ, ਸਤਕਾਰ ਯੋਗ ਗੁਰੂ, ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਉਮਰ ਹੋਵੇਗੀ?"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਉਹ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੱਤਰਾਂ ਤੇ ਅੱਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਭੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਜੇਤੇ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਆਸਨ ਲਾਵਾਂਗੇ, ਵਰਤ ਰਖਾਂਗੇ ਤੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਨ ਉਹ ਤੇ ਨ ਅਸੀਂ। ਗੋਵਿੰਦ, ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਇਦ ਇਕ ਭੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਧਰਵਾਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਮਕਰ ਸਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤ—ਠੀਕ ਰਾਹ—ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ।"

"ਅਜੇਹੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਨ ਕਹੋ, ਸਿਧਾਰਥ।" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਤਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਬਹੁਤ ਤਪਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਤਨੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਅੰਤਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿਕੇ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਇਤਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਠੀਕ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇਗਾ?"

ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਰੋਜ਼ ਸੀ ਉਤਨਾ ਮਖੌਲ,

ਨਰਮ ਪਰ ਕੁਝ ਅਵਸੇਸ ਤੇ ਕੁਝ ਠੱਠੇ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, 'ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੋਵਿੰਦ, ਤੇਰਾ ਮਿਤ੍ਰ ਸਮਾਨਿਆ ਦਾ ਰਾਹ, ਜਿਸ ਰਾਹ ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਛੱਡ ਜਾਏਗਾ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਿਆਸ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ, ਤੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮਾਨਾ ਰਾਹ ਤੇ ਇਹ ਘੱਟੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਆਸਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਸ਼ੰਕਿਆ ਤੇ ਸੁਆਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ, ਗੋਵਿੰਦ, ਇਹ ਇਤਨਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਚਤੁਰ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਮੈਂ ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਲੰਘੂਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸਿਖਣ ਲਈ, ਗੋਵਿੰਦ, ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਭੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ—ਜੋ ਉਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋ ਆਤਮਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਬੜਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਧਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਵੇਰੀ ਨਹੀਂ।"

ਇਸ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋ, ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਸਿਧਾਰਥ, ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦਖਾਓ। ਸਚਮੁਚ ਤੁਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਚੋ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਕਿ ਕੋਈ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਤੇ ਪਾਠ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੋਏਗਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਕੀ ਹੋਏਗਾ? ਸਿਧਾਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕੀ ਹੋਏਗਾ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕੀ ਹੋਏਗਾ?"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ ਗੁਣਗੁਣਾਇਆ, "ਉਹ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੂਧ ਮਨ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ।

ਹਾਂ! ਉਸ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖੜੇ, ਵਿਚਾਰਿਆ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਂਭਿਆ ਕੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਉਸ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਦੋਨਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਰਲ ਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਦ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈਆਂ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਗੱਲ, ਇਕ ਖਬਰ ਸੁਣੀ—ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਗੋਤਮ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਫਤਹ ਪਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਾਉਣ ਦੇ ਗੇੜ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ; ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਟਨ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ; ਉਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਧਨ, ਦੋਲਤ ਨਹੀਂ; ਘਰ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਯੋਗੀ ਦਾ ਪੀਲਾ ਚੌਲਾ

ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਹੈ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼, ਉੱਚੀਆਂ ਭਵਾਂ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਹਾਜ ਕੁਮਾਰ ਖੁਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣਨਾ ਸੁਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਖਬਰ, ਇਹ ਅਵਾਹ ਇਹ ਕਬਾ ਸੁਣੀ ਗਈ ਤੇ ਇਥੇ ਉਥੇ ਅੱਗੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮਾਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲਗਾਤਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਭੀ ਪੁਜਾ। ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੁਰਾ ਕਹਿਆ, ਕਿਸੇ ਭਲਾ, ਕਿਸੇ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਘ੍ਰਿਣਾ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਲੇਗ ਪੈਣ ਤੇ ਜਦ ਦੇਸ਼ ਵੇਰਾਨ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਕ ਅਫਵਾਹ, ਉਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਵੇ, ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਚਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਕੁਝ ਦੁਖ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿੱਧ ਹਨ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ੰਕਾ ਵੀ। ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਅਜੇਹੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਦਿਆਨਤ, ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕ ਕੁੱਲ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਖਬਰ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਫੇਰ ਕਦੇ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ, ਉਸ ਮੁੜ ਕਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਬੜੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਤੇ ਬੇਇਤਬਾਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਏ ਸਨ, ਸ਼ੇਤਾਨ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੋਤਮ ਦੰਡੀ ਹੈ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਬੜੇ ਐਸ਼ ਵਿਚ ਕੱਟੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਤੇ ਬਲੀਆਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨਹੀਨ ਹੈ; ਨ ਤਪ ਕਰਨੇ, ਨ ਆਸਨ ਲਾਉਣੇ ਤੇ ਨ ਹੀ ਹੋਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਦੋਰ ਭੀ ਅਫਵਾਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਬਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਰੋਗੀ ਸੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਔਖੀ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਖਲਕ ਸੀ, ਇਥੇ ਇਕ ਆਰਾਮ ਦੇਹ, ਹਲਕਾ ਤੇ ਆਸਾਂ ਭਰਿਆ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਸ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ। ਸਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਯਾਤਰੀ ਜਾਂ ਓਪਰੇ ਦੀ, ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਾਕਯਮੁਨੀ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁਤ੍ਰਾ ਕੋਲ ਖਬਰ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕਰਦੇ।

ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਮਾਨਿਆਂ, ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਕੋਲ ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਬੜੇ ਬੋਝੇ ਕਰਕੇ ਪੁੱਜੇ, ਪਰ ਹਰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੰਕਾ ਦੋਨੋਂ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਰੋਮਣੀ ਸਮਾਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ। ਉਸ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਬੁੱਧ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੇ ਤਪੱਸਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਐਸ਼ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਲੱਗ ਪਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਗੋਤਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਸਿਧਾਰਥ!" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਅੱਜ ਮੈਂ ਪਿੰਡ

ਵਿਚ ਸਾ ਤਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਨਿਉਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਮਗਥ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਣ-ਪੁਤ੍ਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਰਬਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਸੋਚੋ! ਮੈਂ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗਇਆ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਨਾਂ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ, ਉਸ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੁਖਾਰਬੰਦ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਤਕ ਜੀਵੀਏ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣੀਏ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇਹੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਗੋਵਿੰਦ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਰ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਧੇ ਹੋਣ ਤਕ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਅਸਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਬੋਝਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ! ਕਿੰਨਾ ਬੋਝਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ! ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪੱਥ ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, "ਤੇਨੂੰ ਮਾਪੇਲ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਿਧਾਰਥ। ਪਰ ਕੀ ਤੂੰ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਤੇ ਤੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਆ—ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਲਾਵਾਂ?"

ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਇਸ ਢੰਗ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਰੰਜ ਤੇ ਠੱਠੇ ਦੀ ਭਾਹ ਸੀ। ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਕੁਝ ਠੀਕ ਕਹਿਆ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ। ਤੂੰ ਖੁਬ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਦਸਿਆ ਸੀ—ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਠੀਕ ਹੈ, ਵਾਹਵਾ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਂ ਇਹ ਨਵੇਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫਲ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਚੱਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਕ੍ਰ ਦਿਤਾ, "ਮੈਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੰਨ ਗਇਆ ਹੈਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਕਿ ਗੋਤਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੀਮਤੀ ਫਲ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਚੱਖ ਸਕਿਆ ਹੈ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਚਲੋ, ਇਸ ਫਲ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣੀਏ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਧ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰੀਏ, ਗੋਵਿੰਦ। ਇਹ ਫਲ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਗੋਤਮ ਦੇ ਯੁਤਕਾਸ ਹਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲਲਚਾ ਕੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਗਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਤੇ ਚੰਗੇ ਫਲ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਰ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰੀਏ ਤੇ ਖਾਓ।"

ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਿਰਮਣੀ ਸਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਛੇਟਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸਰਮ ਨਾਲ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਦਸਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਬ੍ਰਿਹ ਪੁਰਸ਼ ਬੜਾ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ

ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਢੰਗੀ ਕਟਲੀ ਝਾੜ ਪਾਈ।

ਗੋਵਿੰਦ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਕੰਠਾ ਕੰਠ ਬੁੱਧੁ ਲਿਜਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਕਹਿਆ: "ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਦਸਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਕੰਠੇ ਕੀ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਹੈ।"

ਉਹ ਬ੍ਰਿਹ ਸਮਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਖੜੇ ਗਇਆ, ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਫ਼ਰ ਖੀਤਾ, ਬ੍ਰਿਹ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਲਇਆ, (ਕੀਤ ਕੇ) ਹਿਪਨੋਟਾਈਜ਼ ਕਰ, ਕੁੰਝਾ ਬਣਾ ਬਿਠਾ ਲਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਵਤਹ ਪਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਿਹ ਪੁਰਸ਼ ਚੁਪ ਹੋ ਗਇਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕੀਆਂ, ਟਿਕਾਫ਼ਰ ਨਿਰਫਲ ਹੋ ਗਇਆ, ਬਾਹਵਾਂ ਹੇਠ ਲਮਕ ਪਈਆਂ; ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਜਾਦੂ ਹੇਠ ਹੁਣ ਉਹ ਲਕੜੀ-ਹੀਣ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਸਮਾਨੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਵਤਹ ਪਾ ਲਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਇਆ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਬ੍ਰਿਹ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਖੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੇ, ਅਸੀਰਵਾਦ ਦਿਤੇ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਸਫਰ ਲਈ ਬਥਲਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਭ ਦਿੱਛਾਵਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਮੰਤਵੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਉਸ ਕੰਠੇ ਵਿਛੜ ਰੁਏ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ, ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ ਵੱਧ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਉਥੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਠਹਿਰਦਾ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਪਾਣੀ ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿਖ ਲੈਂਦਾ।"

"ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿੱਛਾ ਨਹੀਂ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਬੁੱਧੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸਲੀ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇ।"

ਸਵਾਥੀ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਵਾਥੀ ਗੋਤਮ ਦੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਭਿਖਿਆ ਦੇ ਕਾਸੇ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਸਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗੋਤਮ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਬਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋਤਾਵਨ ਕੁਖਾਂ ਦਾ ਝੁੰਡ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਰਧਾਲੂ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਾਪਾਰੀ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਛਡਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ ਕਥਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਰਨ ਤੇ ਦਸ ਪਈ ਸੀ ਜੋ ਗੋਤਮ ਏਧਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਥੀ ਪੁਜ਼ਦਿਆਂ ਹੀ, ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰ ਸਾਦਮਣੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਪੜੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦਿਆਂ ਨੂੰ ਝੱਬਦੇ ਭੱਜਨ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੱਜਨ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭੱਜਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ :

"ਹੋ ਦੇਵੀ ! ਅਸੀਂ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨੇ, ਪੂਰਨ ਪੂਰਪ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਆਏ ਹਾਂ।"

ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਦਸਿਆ : "ਹੋ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨਿਊ, ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਥਾਂ ਤੇ ਆ ਗਏ ਹੋ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕਾ ਦੇ ਬਾਗ, ਜੋਤਾਵਨ ਵਿਖੇ ਭੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਉਥੇ ਕਟ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਉਥੇ ਸਭ ਲਈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰ-ਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਪੁਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਹੈ।"

ਫੇਰ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਮੰਗਨ ਹੋ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, "ਆਹ ! ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪੁਜ ਗਏ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਸਫਰ ਮੁਕ ਗਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੋ ਮਾਤਾ ! ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਸੋ ਕਿ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ?"

ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਂਤ, ਪੀਲਾ ਚੌੜਾ ਪਾਈ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜੇ ਹੋ, ਭਿਖਿਆ ਲਈ ਕਰਮੰਡਲ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਰਾਂ ਅਗੇ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਕਰਮੰਡਲ ਨਾਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਮੋਹਿਆ ਗਇਆ, ਸੁਣਦਾ ਗਇਆ। ਉਹ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸੁਆਨ ਕਰਨੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਵਾਈ ਕਿ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ। ਰਸਤਾ ਪੁਛਣ ਦੀ ਖਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੋਤਮ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ, ਯਾਤਰੂ ਤੇ ਭਿਕਸੂ ਜੋਤਾਵਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਤ ਪਈ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਨਵੇਂ ਯਾਤਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ

ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਹਿੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਛੇਤੀ ਤੇ ਸੋਧੇ ਠਹਿਰਣ ਲਈ ਧਾ ਲੱਭ ਲਈ ਤੇ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੇ ਤਕ ਉਥੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਰਾਤ ਉਥੇ ਕਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇਖ, ਉਹ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਭਿਕਸੂ ਪੀਲੇ ਚੰਗੇ ਪਾਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੁੱਖਾਂ ਦੇ ਖੁੰਡਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਥੇ ਉਹ ਕੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮੰਗਨ ਜਾਂ ਉਤਸਾਹ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਤੇ ਇਕ ਸਹਿਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਸਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮੱਥੀਆਂ ਦੇ ਦਲਾ ਵਾਂਗ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਭਿਕਸੂ ਆਪਣੇ ਭਿਖਿਆ ਦੇ ਕਾਸੇ ਲੈ, ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਏਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਆਪ ਭੀ ਸਵੇਰੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਚੁਕਿਆ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੱਟ ਪਛਾਣ ਲਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵਿਚਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਛਡਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ; ਉਹ ਸਾਦਾ, ਬੇਗ਼ਰੂਰ, ਪੀਲੀ ਕਦਨੀ ਪਹਿਰੀ, ਭਿਖਿਆ ਦਾ ਕਾਸਾ ਟੰਗੀ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। "ਵੇਖੋ", ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਉਹ ਬੁੱਧ ਹੈ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਪੀਲੀ ਕਦਨੀ ਵਾਲੇ ਭਿਕਸੂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ, ਜੇਹੜਾ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਛਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਝੱਟ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਲਈ। ਹਾਂ ! ਇਹ ਉਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਰੁਝੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ।

ਬੁੱਧ, ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਨ, ਚੁਪ ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲਦਾ ਗਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਤ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨ ਪੁਸ਼ੀ ਸੀ ਤੇ ਨ ਅਕਸ਼ੰਸ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਖੇਡਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਸੁਸਕਰਾਹਟ ਭਰੀ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਉਹ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਪਾਈ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਸਰੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਉਸ ਦਾ ਕਦਮ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨੀਦੀ-ਪਾਈ-ਤਕਟੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਡ ਲਮਕਦੇ ਹੱਥ, ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹਰ ਉਂਛਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰਦੀ ਸੀ, ਪੂਰਨਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਢੁੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਚੁਪ, ਨ ਘਟਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਤੇ ਅਖੰਡ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਲਿਸਕਾਰਾ ਪਾ ਰਹਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਤਮ ਭਿਖਿਆ ਲੈਣ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ। ਦੋਹਾਂ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤ-ਵਰਤਾਉ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਅਭੋਲਤਾ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਢੁੰਡ, ਚਾਹ, ਖੰਟ, ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।

"ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਂਗੇ।" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉੱਤਰ ਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਜਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਹਰਾਂ ਚਿਹਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਰ ਸੁਣ ਚੁੱਕੇ

ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਭੋਤਮ ਦਾ ਸਿਰ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੇਸ਼, ਉਸ ਦੀ ਅਭੇਲਤਾ, ਲਮਕਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹਰ ਉਂਠਲ ਦੇ ਹਰ ਜੰਡ ਵਿਚ ਭਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਧ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਮੂਚ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼, ਇਹ ਬੁੱਧ ਨਹੀਂ ਤਕ ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਤਕਾਰਿਆ, ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਦੋਨੋਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਫੜੇ ਤੇ ਦੁਪ ਚਾਪ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਹ ਆਪ ਉਸ ਦਿਨ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਤਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਿਆਂ ਦੱਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਡਤ ਵਿਚ ਬੇਠਿਆ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ—ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਖਾਧਾ ਉਹ ਇਕ ਪੰਡੀ ਨੂੰ ਭੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅੱਥ ਦੀ ਛਾ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਜਦ ਕਰਮੀ ਘੱਟੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਪੂਰਨ, ਹੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਭੋਤਮ ਨੇ ਦੁਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ। ਜਿੰਦਗੀ ਪੀੜਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਇਆ ਹੈ ਪਰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੇਹੜੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਰੁਝਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਰਮ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। ਚਾਰ ਸੋਸਟ-ਸਚਿਆਈਆਂ (ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ) ਸਿਖਾਈਆਂ, ਅੱਠ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਹ 'ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ' ਦੱਸਿਆ; ਧੌਰਜ ਨਾਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਆਮ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਤਕ ਆਰਾਮ ਨਾਲ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ, ਬਿਜਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਪੁਜਦੀ ਸੀ।

ਜਦ ਬੁੱਧ ਨੇ ਭੰਗ ਪਾਇਆ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਰਾਤ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਯਾਤਰੂ ਅੱਗੇ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ-ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਹਿਆ: "ਕੁਸਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਰਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣੋ ਹਨ। ਆਉ! ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਓ। ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਵੋ, ਤੇ ਅਨੰਦ ਪਾਓ।"

ਸਭਮੀਲਾ ਭੌਂਵਿੰਦ ਭੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਭੀ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਓਟ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਸ ਬੁੱਧ ਸਰੋਟੀ ਵਿਚ ਰਲਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਬੁੱਧ ਰਾਤ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ, ਭੌਂਵਿੰਦ ਸਿਧਾਰਥ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਫੜੀ ਚਾਹ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ! ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਤੇਨੂੰ ਬੁਝਾ ਫਲਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਜੇ ਦੋਨਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਜੇ ਦੋਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣੇ ਹਨ। ਭੌਂਵਿੰਦ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਤੂੰ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿਰ, ਇਸ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਪੰਥ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕੇਂਗਾ? ਤੂੰ ਦੇਰ ਕਰੇਂਗਾ, ਯੋ ਤੂੰ ਅਜੇ ਭੀ ਉਛੀਕ

ਕਰੇਂਗਾ?"

ਜਦ ਉਸ ਭੌਂਵਿੰਦ ਦੇ ਸਰਦ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਬਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗ ਰਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਭੌਂਵਿੰਦ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ, ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਹੱਥਾਂ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਮਸਖਰੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਭੌਂਵਿੰਦ ਤੂੰ ਕਦਮ ਪੁਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ; ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਭੌਂਵਿੰਦ ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਕਦਮ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ, ਕੀ ਭੌਂਵਿੰਦ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਜਿਨਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗਾ? ਹੁਣ ਤੂੰ ਪੂਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਤੂੰ ਅੱਤ ਤਕ ਇਸ ਤੇ ਰੁਝਦਾ ਰਹੇਂ। ਰੱਬ ਕਰੇ, ਤੇਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੌਂਵਿੰਦ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਇਆ।

"ਸਿਧਾਰਥ," ਉਸ ਨੇ ਫੁਸਕਦਿਆਂ ਪੁਕਾਰਿਆ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਭੌਂਵਿੰਦ, ਕੁੱਲ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਰੋਟੀ ਵਿਚ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਘਰ ਬਾਰ, ਮਾਪੇ, ਮੂਲ-ਮੁੰਦ, ਮਲਕੀਅਤ, ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਹਜੀ, ਮਿਕੁਤਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਕੁਝ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਏਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਤੂੰ ਆਪ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੱਲ, ਭੌਂਵਿੰਦ ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

ਲੱਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਹ ਲੋਟੇ ਰਹੇ ਪਰ ਸੋ ਨ ਸਕੇ। ਭੌਂਵਿੰਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੋਰ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਪੁਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ? ਉਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਘਾਟਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ? ਪਰ ਹਰ ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਗਲ ਪਲਟਾ ਦਿੰਦਾ, "ਭੌਂਵਿੰਦ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੋ। ਮਹਾ-ਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

ਸਰੋਰ ਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਚੇਲਾ, ਬਾਗ ਵਿਚ ਗਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਜਣਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਸਹੀ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਚੰਗੇ ਪੁਆਏ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰੋਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਦੱਸੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤੇ ਭੌਂਵਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਜਵਾਨੀ ਪਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਭਿਕਸੂ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨ ਲਿਆ।

ਸਿਧਾਰਥ ਗੁੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਵਣ ਵਿਚ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿਆ।

ਉਥੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼, ਭੋਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਇਆ। ਬੜੇ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੇਖ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਦੁਪ ਚਾਪ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਆਗਿਆ ਬਖਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜ ! ਕਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਥੜੀ ਦੁਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਆਇਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਆਪ ਜੀ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇਗਾ । ਉਸ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਲਈ ਹੈ । ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਾਗੀ ਹੋਂਦ ਰਹਿਣਾ ਹਾਂ ।"

"ਸਿਰੇਂ ਤੁਸਾਰਾ ਜੀਅ," ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁਸੀਲਤਾ ਸਹਿਤ ਕਹਿਆ ।

"ਮੇਰੀ ਕੱਲ ਸਾਇਦ ਥੁੱਕੀ ਜੇਹੀ ਹੈ," ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿੰਦਾ ਗਇਆ, "ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿਨਾ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ । ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜਾ ਸੇਹਾ ਹੋਰ ਸੁਣਨਗੇ ।"

ਕੁਝ ਚਾਪ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜ ! ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇਕ ਕੱਲ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਰਤ ਧਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਕੱਲ ਪੂਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ । ਆਪ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ, ਅਣਟੁੱਟੀ ਜੰਜੀਰ, ਅਣਲ ਮਾਲਾ, ਜੋ ਕਾਰਨ ਤੇ ਫਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋ । ਇਹਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ, ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤਰਦੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਣ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ । ਨਿਸਚੇ, ਹਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਇਲ ਜਗੁਰ ਵਰੇਤੋਂ ਧੜਕੇਗਾ, ਜਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਜੋਘਾ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਬਿਨਾ ਪੂਰਨ ਭੇਰ ਤੇ ਸੰਭਨਨ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਪੂਰਾ ਨਿਰਮਲ, ਦੇਖੇਗਾ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਹੈ ਜਾਂ ਭੜੀ, ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਹੈ—ਸਾਇਦ ਇਹ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਕੱਲ ਭੀ ਨਹੀਂ—ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦੇਕੜਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਭਨਨ ਜੋੜ; ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਚੰ, ਕਾਰਨ ਦੇ ਇਕੋ ਕਾਨੂੰਨ ਚੰ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਚੰ, ਵੱਡੇ ਚੋਟੇ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਲੈਣਾ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਚਮਕਦੇ ਹਨ । ਹੋ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ! ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਥਾ, ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੇਕੜਾ ਤੇ ਨਿਆਇ ਸਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜੇਹੀ ਕੁੰਝ ਧਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦੇਕੜਾ ਕੁਝ ਅਜੀਬ, ਕੁਝ ਨਵੀਨ, ਕੁਝ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਤੇ ਸੋਝ ਸੋਝੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆਵੀ । ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਖੰਭੇ, ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਕੁੰਝ ਨਾਲ ਹੀ, ਅਭਿਨਾਏ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦੇਕੜਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੇਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਹਾਰਾਜ ! ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਕਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਰਨਾ ।"

ਕੋਟਮ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬਿਨਾ ਹਿੱਲੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ । ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਥ ਭਰੀ, ਸੁਸੀਲ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੇਠ, "ਉਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ ਹਨ, ਹੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੜ੍ਹ, ਤੇ ਇਹ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਖੁੰਝੀ ਦੀਗਾਰ ਪੀੜੀ ਹੈ । ਤੂੰ ਭਰੂਣੀ ਭਾਲੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੇ ਦੋਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੋਚੋ । ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਦੇਵਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ, ਘਨੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ।"

ਵਲੋਂਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ । ਰਾਵਾਂ ਖੋਟੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀਆਂ, ਉਹ ਸੋਝਣੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੁਸੋਝਣੀਆਂ, ਚਾਕੁਰ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀਆਂ, ਖੋਟੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਨੁਕਰਾ ਸਭਦਾ ਹੈ । ਉਪਦੇਸ਼, ਜੋ ਤੂੰ ਸੁਣੇ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਿਆਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ । ਇਹ ਹੈ ਮੈਂ ਕੋਟਮ ਸਿਧਾਰਥਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।"

"ਹੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ! ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨ ਹੋਣਾ", ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸਭਦਾਂ ਦੇ ਭਾਗੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਕੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਰਮਾਣਾ ਸੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਖੋਟੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕੱਲ ਕਰਾਂ । ਮੈਂ ਇਕ ਫਿਨ ਭਰ ਲਈ ਹੋ ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ੰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਨਹੀਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੁੱਧ ਹੋਣ ਤੇ, ਜੋ ਉਸ ਉਚ ਚੋਟੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਟੀਕੇ ਤੇ ਪੁਜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਪੁਜਣ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁੰਝ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਨਾਲ, ਸੰਘਾਂ, ਤਪੱਸਿਆ, ਫਿਰਾਨ ਤੇ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ । ਮਹਾਰਾਜ ! ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਸਭਦਾਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਕਿ 'ਸੰਸਾਰ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਹੇਠਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਹੈ, ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਕ ਕੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਯੋਗ ਵਰਮਾਨ ਵਿਚ ਭੀ ਉਹ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਚੋਂ ਆਪ । ਜਦ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਰਮਾਨ ਸੁਣੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਚਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ—ਹੋਰ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਖਿਆ ਜਾਂ ਸਿਧਾਰ ਲਭਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਲਾਸਗੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕੁਰੂ ਛੱਡ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਵਿਕੱਲਾ ਹੀ ਪੁਜ ਜਾਣ ਲਈ—ਜਾਂ ਮਰ ਜਾਣ ਲਈ । ਪਰ ਇਹ ਸੁਭਾਵਾ ਦਿਨ, ਤੇ ਇਹ ਸੁਹਾਉਣੀ ਘੜੀ, ਮਹਾਰਾਜ, ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਯਾਦ ਕਰਾਤਾ, ਜਦ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੇ ਚਰਸ਼ਨ ਧੀਰੇ ਹਨ ।"

ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹੋ ਡਲੀਆਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਨਾਯੋਗ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਨੇ ਹੇਠ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, "ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਭਲਤ ਨਹੀਂ । ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਟੀਕੇ ਤੇ ਪੁਜ ਜਾਵੇਂ । ਪਰ ਇਹ ਵਾਕ, ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੁਦਮੁਖ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਵੀਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਹੀ ਕੁੰਝੀ ਹੈ ? ਹੋ ਕੁੰਝਾਂ ਆਏ ਸਮਾਨਾ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਛੱਡ ਸੰਸਾਰਕ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮਨ

ਤਰੇਗੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਵਣ ?"

"ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਫੁਰਿਆ ਭੀ ਨਹੀਂ" ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ "ਰੱਬ ਕਰੇ। ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ। ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂਚਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਚਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਚਰਚ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਰੱਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਨੇ, ਮਹਾਰਾਜ, ਆਪੋ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਥੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਤੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੋ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਆਪ' ਲਗਾਤਾਰ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੁਰਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ, ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵੱਟ ਜਾਂਦਾ।"

ਬੋਝਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ, ਬੇਚੇਨ ਨ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਦਮਤ ਤੇ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਖੁੱਪ ਨੇ ਪਤਦੇਸੀ ਵਲ ਤਕਿਆ ਤੇ ਸਿਰਫ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਓ, ਸਮਾਨੇ, ਤੂੰ ਚਰਚ ਹੀਂ। ਤੂੰ ਚਰਚਾਈ ਨਾਲ ਕੱਲਾ ਕਰਨੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਪਰ ਖਬਰਦਾਰ! ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾਈ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ।"

ਖੁੱਪ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਬੋਝੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਲਾ ਗਈ।

ਮੈਂ ਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਕਦੇ, ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ, ਬੈਠਦੇ ਤੇ ਚੁੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਸੋਚਿਆ। ਮੈਂ ਭੀ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਕਾਂ, ਮੁਸਕਰਾਵਾਂ, ਬੈਠਾਂ ਤੇ ਚੁੱਕਾਂ—ਇਤਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ, ਸੁਖੀ, ਸੰਜਮ ਵਿਚ, ਖਤਾ, ਨਿਰਾਪਣ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਤੇ ਭੇਦ ਭਰਿਆ। ਜਦ ਕਿਸੇ 'ਆਪੋ' ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਲਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਦੇਖ ਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੀ ਆਪੋ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਵਾਂਗਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਗੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਰਚ ਬੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਅਗੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਦ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕੇਗਾ।

ਖੁੱਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਟ ਲਿਆ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੋਚਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਚੁੱਟ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁੱਲ ਦਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੇਰਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਗੋਤਮ ਦਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਵੇ-ਸੰਭੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਜਾਗਰਤੀ

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁੰਡ ਛੁਡਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਨ ਪੁਰਖ, ਬੁੱਧ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਗੋਵਿੰਦ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ, ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਭੀ ਆਪਣਾ ਪਿਛਲਾ ਜੀਵਨ ਉਥੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੁਰਿਆ ਗਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਬੜੀ ਭੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੀਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਖਿਆਲ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਨ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾ, ਜਿਥੇ ਉਸ 'ਕਾਰਨਾਂ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖਿਆਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਕਵਾਚਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੱਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬੜੀਆਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਜਵਾਨ ਨੌਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਚੀ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਪ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕੁੰਜ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਉਤਾਰ ਕੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਝ ਗਵਾਚ ਗਇਆ, ਕੁਝ ਜੋ ਸਾਰੀ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਗੁਰੂ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਭਾਲਸਾ। ਉਹ ਅਖੀਰਲਾ ਗੁਰੂ ਭੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਗੁਰੂ, ਬੁੱਧ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਸੋਚਵਾਨ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ, ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ : ਉਹ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ? ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੇਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਉਹ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਤੇਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕੇ ? ਤੇ ਉਸ ਸੋਚਿਆ : ਇਹ ਸੀ "ਆਪ" —ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਭਾਉ, ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਮੈਂ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪੋ ਤੋਂ ਖਰਾਬੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿੱਤ ਨ ਸਕਿਆ ਕੇਵਲ ਧੰਨਾ ਹੀ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਸਕਿਆ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸੱਚ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮੱਲੀ ਜਿਤਨੀ ਆਪੋ ਨੇ। ਇਸ ਬੁਝਾਰਤ ਨੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਕ ਹਾਂ ਤੇ ਅੰਡਰਾ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹਾਂ; ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਸਿਧਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।

ਸੋਚਵਾਨ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ, ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਇਕ

ਵਸ ਰੂਪ ਰਾਪ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਉਪਜ ਪਿਆ।
ਇਹ ਸੀ : ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ; ਕਿਉਂ
ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਕ ਹੀ ਹੈ—
ਕੋਰਲ ਇਕੋ ਇਕ ਹੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਭਰਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਦੂਰ
ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਖੋਜਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮਾਦ ਕਰਨਾ
ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲਈ, ਅਣਜਾਣੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਜਾਗੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ,
ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਾਣ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰੀ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਦਿਆਂ
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਫੁਆ ਬੈਠਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਪਰ ਤੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੇਖ
ਭਈ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸੁਹੱਨੇ ਦੇ ਟੁਟਣ ਤੋਂ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਪਰਸ਼ਤਾ
ਫੈਲ ਗਈ। ਕੁਰੰਤ ਉਹ ਅੱਠੇ ਕੁਝ ਪੜਿਆ, ਛੋਤੀ ਛੋਤੀ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੱਠੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਹਾਂ! ਉਸ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਠੋਂਦਿਆਂ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਬਚਣ
ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੋਚਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਟੁੱਟੇ ਭੰਜੇ ਖੋਲਿਆ ਪਿਛੇ ਭੇਦ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ
ਵਿਛਾੜਾਂਗਾ ਤੇ ਨ ਹੀ ਬਰਵਾਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਯੋਗ-ਵੇਦ, ਅਥਰ ਵੇਦ ਜਾਂ ਰਾਮ ਜਾਂ
ਹੋਰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਾਚਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂਗਾ, ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਆਪ
ਬਣਾਂਗਾ; ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਭੇਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂਗਾ।

ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਸੰਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਹੈ, ਨਿਰਾਲਾ ਤੇ ਭੇਦਾਂ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਨੀਲਾ, ਇਥੇ ਪੀਲਾ, ਇਥੇ ਹਰਾ,
ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਜੰਗਲ ਤੇ ਪਹਾੜ, ਸਰ ਕੁਝ ਸੋਹਣਾ, ਸਰ ਕੁਝ ਭੇਦ ਭਰਿਆ ਤੇ
ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਉਹ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਰਾਹ ਵੱਲ
ਜਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਧਾਰਥ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਇਹ ਸਭ ਪੀਲਾ ਤੇ ਨੀਲਾ, ਦਰਿਆ ਤੇ
ਜੰਗਲ, ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੋਰ 'ਮਾਰੂ'
ਦਾ ਜਾਦੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਹੁਣ ਹੋਰ ਬੇਅਰਥ ਵਸਤਾਂ
ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਹੁਣ ਵਿਰਫਾਕੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਏਕਤਾ ਲੱਭਦੇ ਸਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਚ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਰੰਗ ਬਰੰਗ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ
ਭਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਦਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਓਮ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਤੇ
ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਟਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਚਾਹ
ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੇ ਤੇ ਨੀਲੇ ਹੱਟੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਜੰਗਲ—ਤੇ ਇਥੇ ਸਿਧਾਰਥ।
ਭਾਵ ਤੇ ਸਚਾਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਭਾਹਲੀ ਭਾਹਲੀ ਕੁਰਦਿਆਂ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਖੋਲ੍ਹਾ ਤੇ ਮੁਰਖ
ਰਹਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਆਰਾਮ ਬਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੱਲ,
ਵਿਰਫਾਕੀਆ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਘੋਲੇ ਕਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੁਛਾਰਦਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਹਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ
ਹੈ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਪੁਸ਼ਟਕ ਤੇ
ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਊ ਤੇ ਅਜਲੀਅਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਲੜਾ ਮਾਰ੍ਹਾ
ਤੋਂ ਨਰਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ। ਮੈਂ ਟੁੱਟੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖੱਲ ਭਰਦਾ
ਰਹਿਆ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਜੀਭ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੋੜੀ ਖੱਲ ਦੀ ਸ਼ੰਦਦਾ ਰਹਿਆ।
ਹੁਣ ਇਹ ਪਤਮ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਜਾਣ ਪਾਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਠੀਕ ਜਾਣ ਪਾਇਆ ਹਾਂ ਤੇ
ਅੱਜ ਹੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਇਹ ਪਿਆਲ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੂਠੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਰੂਪ ਖੜਾ ਹੋ
ਗਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੌਂਪ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਥਣ ਪਟ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਇਆ, ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਵਾਡ ਜਾਣਿਆ
ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਜੰਮਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ
ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ। ਜਦ ਉਸ ਸਵੇਰੇ ਜੋਤਾਵਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਡੇਰਾ,
ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਉਹ ਜਾਗ ਬੁਕਿਆ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਰਾਹ
ਤੇ। ਉਸ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਯੋਗ-
ਅਭਿਆਸ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਲ ਮੁੜੇਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਹ ਰੂਪ ਪਤੰਤਾ ਸੀ ਤੇ
ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹਸਤੇ ਵਿਚ ਸੌਂਪ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿਆਲ ਵੀ
ਆਇਆ ਸੀ; ਪਰ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਯੰਗੀ ਨਹੀਂ, ਪਰੋਹਤ ਨਹੀਂ ਤੇ
ਨ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ, ਏਹ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਖੋਲ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ? ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਂ?
ਬਣੀ ਦੇਵਾਂ? ਰਾਮ ਕਰਾਂ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੂੰਹ ਭਰਿਆ ਹੈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਰੂਪ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਨਿਮਖ ਭਰ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਠੰਢ ਜੇਹੀ
ਜਾਪੀ। ਜਦ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰ, ਪੰਛੀ
ਜਾਂ ਸਰੋਂ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਬਿਆ। ਉਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਘਰ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਇਥੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ, ਫੁੜ੍ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਭਰਤੀ ਸਮੇਂ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੇ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਧਰਮੀ ਮਨੁੱਖ ਸੀ।
ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਨਿਰਾ ਸਿਧਾਰਥ ਹੈ, ਜਾਣਿਆ ਹੋਇਆ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਉਸ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਬਰਬਰਾਇਆ। ਉਸ ਜੇਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ
ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ, ਰਜਵਾੜਿਆ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਨ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ
ਕਾਰੀਗਰ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ
ਪਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ, ਉਹ
ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯੰਗੀ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬਨਬਾਜੀ ਭੀ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ
ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਭੀ ਆਪਣੀ ਸਰੋਟੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੇਦਿੰਦੇ ਭਿਕਸੂ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਗੀ ਉਸ ਦੇ ਰਹਾ ਹਨ, ਓਹੋ ਜੇਹਾ ਖੋਲ੍ਹਾ ਪਹਿਣਦੇ ਹਨ, ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ
ਭਾਈਵਾਲ ਹਨ ਤੇ ਇਕੋ ਖੋਲ੍ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ? ਉਹ

ਕਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਵੀਵਾਲ ਹੈ ? ਉਹ ਕਿਸ ਦੀ ਖੋਲੀ ਖੋਲੇਗਾ ?

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪਿਘਲ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਭਵਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਅਛੇ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਕੰਢਣੀ ਸੀ, ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹਾਂ। ਦੁਰੰਤ ਉਹ ਹੇਰ ਵਰ ਪਵਿਆ ਤੇ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਭੇਜਥਰੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਲਗ ਪਇਆ। ਘਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਖਿਤਾ ਜੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨ ਹੀ ਹੁਣ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਡਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਕਮਲਾ

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਪੰਧ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮਗਨ ਸੀ। ਉਸ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਦੂਰ ਸਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢੇ ਖਜੂਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਤੇ ਦਾਤਰੀ ਵਰਗਾ ਨਵਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਚੰਦ ਨੀਲੇ ਗਗਨ ਵਿਚ ਖੇੜੀ ਵਾਂਗ ਤਰਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਰੁੱਖ, ਤਾਰੇ, ਪਸ਼ੂ, ਬੱਦਲ, ਅਸਮਾਨੀ ਪੀਂਘਾਂ, ਚਟਾਨਾਂ, ਜੰਗਲੀ ਘਾਹ ਫੂਸ, ਫੁੱਲ, ਨਾਲੇ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਸਵੇਰੇ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਈ ਭੋਲ ਦੀ ਚਮਕ, ਦੂਰ ਉਚੇ ਉਚੇ ਨੀਲੇ ਪੀਲੇ ਪਹਾੜ ਦੇਖੇ, ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਗਾਉਂਦਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿਣ ਭਿਣਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਠੀ ਮਠੀ ਹਵਾ ਰੁਮਕਦੀ ਵੇਖੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਮਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਦਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਗਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਭਿਣ-ਭਿਣਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਭਰਮ ਦਾ ਪਰਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਬੇਕਦਰੀ ਨਾਲ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੱਦ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਜੋ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਚਾਈ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੀ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ, ਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੱਭਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਚਾਈ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਢੂੰਡ ਦੇ, ਭੋਲੇ ਭਾ, ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਵੇਖੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਤਾਰੇ ਸੋਹਣੇ ਹਨ, ਨਦੀਆਂ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕੰਢਾ, ਜੰਗਲ, ਚਟਾਨ, ਬੱਕਰੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁਬਰੇਲਾ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਤਿਤਲੀ ਭੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਬਾਲ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਸਵਾਦਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ, ਉਹ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਹਿਮ ਦੇ, ਇਸ ਜਾਗਰਤ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਧੁਪ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰਥੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਦੀ ਠੰਢ; ਕਿਧਰੇ ਕੱਦੂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕੇਲੇ। ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਛੋਟੇ ਹਨ, ਹਰ ਸਮਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ੀ ਸਫਰ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਹੇਠ ਖਜਾਨਿਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ ਦੇਖਿਆ, ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੇ ਟਪੋਸੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂਗਲੀ ਪਰ ਚਾਹ ਭਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੈਂਡੇ ਨੂੰ ਭੇਡ ਪਿਛੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਝੀਲ ਵਿਚ ਝਪਟਾਂ ਮਾਰਦੀ ਇਕ

ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੱਛੀ ਵੇਖੀ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਦਲ, ਫੜਫੜਾਂਦੇ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਪਰ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਮੱਛੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਘੁੰਮਨ ਘੇਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਇਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਗੇ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਕਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਕਿਆ; ਉਹ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਚਾਨਣ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਸੀ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਜੇਤਾਵਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ—ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਗੋਵਿੰਦ ਕੋਲੋਂ ਵਿਛੜਨਾ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਲਬਾਤ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਜੋਗ ਕਹਿਆ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਬੁੱਧ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਸੀ—ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਭੇਦ ਪੜ੍ਹਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ—ਤੇ ਜੋ ਉਸ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵਣ ਸਮੇਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਆਪ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨ ਤੁਰਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਰੂਰ ਆਪ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਚ ਮੁਚ ਕਦੇ ਆਪਾ ਲੱਭਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਆਪਾ ਨਹੀਂ, ਨ ਹੀ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਨ ਸੋਚ ਹੈ, ਨ ਸੋਝੀ ਹੈ, ਨ ਸਿੱਖੀ ਅਕਲ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿਟੇ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਬਣਾਈ ਜਾਏ। ਨਹੀਂ! ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਦ ਆਪੇ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਤਾਂ ਭੀ ਇਸ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਨ ਪੁਚਾਇਆ, ਪਰ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਇਸ ਆਪੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ। ਸੋਚ ਤੇ ਸਮਝ ਦੋਨੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਅੰਤਮ ਗਿਆਨ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ, ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ, ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ, ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਅਟਕੇਗਾ ਜਾਂ ਦੇਰ ਕਰੇਗਾ। ਗੋਤਮ ਕਿਉਂ ਬੋਧ ਰੁੱਖ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਜਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਸ-ਬਲੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਪੂਜਾ, ਖਾਣ ਜਾਂ ਪੀਣ, ਸੌਣ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰਿਆ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ

ਸੀ, ਕੇਵਲ ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ—
ਉਹ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਲਾਹ ਦੀ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਤਿਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਪਨਾ
ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਯੱਗੀ ਦਾ ਪੀਲਾ ਚੌਲਾ ਪਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਥੜਾ ਸੀ।
ਗੋਵਿੰਦ ਉਦਾਸ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਪੁਛਿਆ, "ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਗਇਆ ਸੇ?"
ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਘੁਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ
ਹਿੱਕ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਗੋਵਿੰਦ ਨ ਰਹਿ ਗਇਆ,
ਸਗੋਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਹੋ ਗਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚੇਂ ਛਾਤੀ ਪੂਰੀ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ।
ਸਿਧਾਰਥ ਲੋਟ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਤਾਕਤ ਭਰਿਆ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ।
ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦਾ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਦਾ, ਹਰ ਫਲ ਦਾ,
ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਸੀ। ਇਹ ਮਸਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਗਿਆ ਤਦ
ਫਿਕੇ ਜੇਹੇ ਰੰਗ ਦਾ ਦਰਿਆ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਕੰਬ ਝਿਲਮਿਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲ
ਵਿਚੋਂ ਉੱਲੂ ਦੀਆਂ ਤਿਖੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸਾਫ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਲਾਹ ਨੂੰ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ
ਕਹਿਆ। ਮਲਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਤੁਲਹੇ ਤੇ ਪਾਰ ਲੈ ਗਇਆ। ਸਵੇਰ ਦੇ
ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੌੜੀ ਚਾਦਰ ਗੁਲਾਬੀ ਭਾਹ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਇਹ ਸੋਹਣਾ ਦਰਿਆ ਹੈ," ਉਸ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਹਿਆ।

"ਹਾਂ," ਮਲਾਹ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ
ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਵੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਲ
ਤੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਛ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ
ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

"ਧੰਨਵਾਦ, ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, "ਮੈਨੂੰ
ਫ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨ ਹੀ ਭਾੜਾ ਦੇਣ ਲਈ
ਪੈਸੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਇਕ ਸਮਾਨਾ, ਬੇਘਰ ਹਾਂ।"

"ਮੈਂ ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ," ਮਲਾਹ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਆਪ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭਾੜੇ ਜਾਂ
ਭੇਟ ਦੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੇਵੋਗੇ।"

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ?" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪੁਛਿਆ।

"ਜ਼ਰੂਰ। ਮੈਂ ਇਹ ਭੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
ਤੁਸੀਂ ਭੀ, ਸਮਾਨੇ, ਵਾਪਸ ਆਉਗੇ। ਹੁਣ ਮੇਰੀਆਂ ਸੁਭ ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਤੁਸ ਡੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਹੀ
ਮੇਰੀ ਉਜਰਤ ਬਣੇ! ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣਾ।"

ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ, ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਧਾਰਥ ਮਲਾਹ ਦੀ
ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਸਕਰਾਏ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਇਹ ਗੋਵਿੰਦ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮੈਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ ਗੋਵਿੰਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ—ਸਾਰੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ
ਉਹ ਆਪ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣਨਾ,

ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਘੱਟ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਉਹ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਬੱਚੇ ਨਚਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੱਦੂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਤੇ ਅਲੂਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਿਟਕਾ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਪਰਦੇਸੀ ਸਮਾਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ, ਨਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਤੱਕਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਚਮਕ ਦੇਖ ਸੱਕੇ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਅਜੇ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਗਿੱਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਨ ਚਿਹਰਾ ਮਨਮੋਹਨ ਵਾਲੀ ਚਮਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਮਾਣਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ "ਬ੍ਰਿਛ-ਰੋਹਣ" ਸਦਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਹੂ ਭੜਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਦੇਖੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਭੂਰੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਉਪਰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਲਾਲਸਾ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਧਮੀਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਭੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਭਾਸੇ। ਪਰ ਉਸ ਕਦੇ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਉਹ ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਝਿਜਕਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਆਵਾਜ਼ ਨੇ 'ਨਾਹ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਾਦੂ ਹੱਟ ਗਇਆ। ਉਸ ਇਸ ਕਾਮੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਚਾਹ ਭਰੀ ਤਕਣੀ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨ ਦੇਖਿਆ। ਪੋਲੇ ਜੇਹੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਥਪਕੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਬਾਸਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਇਆ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੱਜ ਗਇਆ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ, ਬੀਤੀ ਰਾਤ, ਉਹ ਮਲਾਹ ਦੀ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਛੱਤ ਹੇਠ ਸੁੱਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਸੋਹਣੇ ਜੇਹੇ ਬਾਗ਼ ਕੋਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੰਧ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਜਲੂਸ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਟੋਕਰੀਆਂ

ਚੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਕਹਾਰ ਇਕ ਸਿੰਘਾਰੀ ਹੋਈ ਡੋਲੀ ਚੁਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਾਲ ਤਕੀਏ ਲਾ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਚੰਦੋਏ ਹੇਠ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਗ ਦੇ ਫਾਟਕ ਅਗੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਜਲੂਸ ਦੇਖਿਆ—ਨੌਕਰ, ਪੁਰਸ਼, ਲੋਂਡੀਆਂ ਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ। ਉਸ ਪਾਲਕੀ ਦੇਖੀ ਤੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭੀ। ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੂੜੇ ਹੇਠ ਉਹ ਚਮਕਦਾ, ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਬੜਾ ਚਤੁਰ ਚਿਹਰਾ, ਤਾਜ਼ੀ ਕੱਟੀ ਅੰਜੀਰ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਚਿੱਤਰੇ ਹੁਨਰ ਭਰੇ ਭਰੱਵਟੇ, ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ—ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਚੰਚਲ ਤੇ ਹਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੁੜਤੇ ਉਪਰ ਸਾਫ਼ ਪਤਲੀ ਧੋਣ ਵੇਖੀ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਨਿਗਰ ਤੇ ਕੋਮਲ, ਲੰਮੇ ਤੇ ਪਤਲੇ ਸਨ। ਗੁੱਟਾਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੋੜੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਇਆ। ਜਦ ਡੋਲੀ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਝੁਕ ਗਇਆ। ਫੇਰ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਚਮਕਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਚਤੁਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਅਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨ ਪਛਾਣਿਆ। ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਮੁਸਕਰਾਈ ਤੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਈ। ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੋਹੀ ਸੁਭਾਗ ਘੜੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੁਰਤ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੋਬਾਰਾ ਸੋਚਿਆ। ਓਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਝਿਆ ਕਿ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਬਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਫਾਟਕ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤਨੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਮਾਨਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਪੱਸਵੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੰਗਤਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹੱਸਿਆ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਬਾਗ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਮਲਾ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਰਤਕੀ, ਦਾ ਬਾਗ ਹੈ ਤੇ ਬਾਗ ਬਿਨਾ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੀ ਘਰ ਹੈ।

ਫੇਰ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਗਇਆ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ, ਗਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੂਲ ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜੋਤਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾਈ ਦੇ ਸਹਾ-ਇਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਗੁੰਬਦ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਪੂਜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਲ ਪਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਸ ਪਈਆਂ ਬੋੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ, ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਾਹਕ ਦੇ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ, ਉਸ ਨਾਈ

ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਕੋਲੋਂ ਦਾੜੀ ਮੁਨਵਾ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਖੁਸ਼ਕੋਦਾਰ ਤੇਲ ਲਵਾ ਕੰਘੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਫੇਰ ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਗਇਆ।

ਜਦ ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਲਹੁੰਦੇ ਵੇਲੇ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਫਾਟਕ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੰਚਨੀ ਦੀਆਂ ਸੂਭ ਇਛਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਲੂਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸੈਨਤ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਕਿ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਨੌਕਰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਆ ਤੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਨ ਅੰਦਰ, ਜਿਥੇ ਵਿਛਾਈ ਤੇ ਕਮਲਾ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਲੈ ਗਇਆ ਤੇ ਛੱਡ ਆਇਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਕਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੜਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਭੀ ਕੀਤੀ ਸੀ?” ਕਮਲਾ ਪੁਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ! ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।”

“ਪਰ ਕੀ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇਰੀ ਦਾੜੀ ਤੇ ਲੰਮੇ ਕੇਸ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ?”

“ਤੁਸਾਂ ਠੀਕ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਸਿਧਾਰਥ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਜਿਸ ਸਮਾਨਾ ਬਣਨ ਲਈ ਘਰ ਬਾਹਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਸਮਾਨਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਦੇਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹ ਮਾਰਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਹੇ ਕਮਲਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਦਸਣ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬਿਨਾ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਤੇ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਭੀ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।”

ਕਮਲਾ ਮੁਸਕਰਾਈ ਤੇ ਮੌਰ-ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਬੱਸ ! ਇਹੋ ਕੁਝ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਆਇਆ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਨੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਨ ਮਨਾਉ, ਕਮਲਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬਣਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਹੁਨਰ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਕ ਹੋ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਝਾਣ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।”

ਉਸ ਤੇ ਕਮਲਾ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਹੱਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਦੇ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਨਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਕੁਝ ਸਿਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਾਟੀ ਲੰਗੋਟੀ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨਾ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਬਹੁਤ ਨੌਜਵਾਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾ, ਸੋਹਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੇ ਬਣੂਏ ਵਿਚ ਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਸਮਾਨਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ

ਹੈ। ਕੁਝ ਕਲ੍ਹ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਹੀ ਮੈਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਘੀ ਕਰ ਤੇਲ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਇਸਤ੍ਰੀ! ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ, ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ, ਚੰਗੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਧਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਲ੍ਹ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ?—ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣਨਾ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਿਖਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਯੋਗ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਪਾਉਗੇ, ਕਮਲਾ। ਜੇ ਕੁਝ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਤੁਸਾਡੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ—ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਹੈ ਪਰ ਕਪੜਿਆਂ, ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਬਿਨਾ ਹੈ।”

ਕਮਲਾ ਹੱਸੀ ਤੇ ਕਹਿਆ, “ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਪੜੇ, ਵਧੀਆ ਕਪੜੇ, ਤੇ ਜੁੱਤੀ, ਵਧੀਆ ਜੁੱਤੀ, ਤੇ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਤੇ ਕਮਲਾ ਜੋਗੇ ਤੌਹਫੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨਾ, ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਇਆ ਹੈ? ਤੂੰ ਸਮਝ ਗਇਆ ਹੈਂ?”

“ਮੈਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ,” ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, “ਮੈਂ ਅਜੇਹੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਦ ਭੁੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਤੁਸਾਡਾ ਮੂੰਹ ਤਾਜ਼ੀ ਕੱਟੀ ਅੰਜੀਰ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਕਮਲਾ,। ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ ਭੀ ਲਾਲ ਤੇ ਤਾਜ਼ੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਸਾਡਿਆਂ ਯੋਗ ਠੀਕ ਹੋਵਨਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਦਸ, ਸੁੰਦਰੀ ਕਮਲਾ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨੇ ਕੋਲੋਂ, ਜੋ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਸਿਖਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ?”

“ਮੈਂ ਸਮਾਨੇ, ਜੰਗਲੋਂ ਆਏ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਸਮਾਨੇ, ਜੋ ਗਿਦੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਕੋਲੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਾਂ?”

“ਓਹ, ! ਇਹ ਸਮਾਨਾ ਤਕੜਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਉਹ ਤੁਸਾਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁੰਦਰੀ ! ਉਹ ਤੁਸਾਨੂੰ ਲੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਤੁਸਾਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।”

“ਨਹੀਂ, ਸਮਾਨਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੀ। ਕੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਡਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਆ ਕੇ, ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏਗਾ? ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਚਾਹੇ ਕੇਵਲ ਉਤਨਾ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਬੁੱਲ ਲਾਲ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਮਲਾ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਵੇਖੋ, ਤੁਸਾਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ—ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਿਠਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਈਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਕ ਯੋਗ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੈ; ਸਿਧਾਰਥ, ਸੋ ਇਹ ਭੀ ਸਿਖ ਲੈ। ਕੋਈ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗ, ਖਰੀਦ, ਭੇਟ ਲੈ ਪਿਆਰ ਲਭ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ ! ਬੜੀ ਤਰਸ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੋਏਗੀ ਜੇ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੋਹਣਾ ਨੌਜਵਾਨ ਭੀ ਗਲਤ

ਸਮਝੇ ਤਾਂ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਕਮਲਾ ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੈਂ, ਇਹ ਤਰਸ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਤਰਸ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਤੁਪਕਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਗਵਾਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਨ ਮੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ। ਸੋ ਸਿਧਾਰਥ ਫੇਰ ਆਏਗਾ, ਜਦ ਉਸ ਪਾਸ ਹੋਣਗੇ—ਕਪੜੇ, ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਧਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਉਸ ਪਾਸ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ, ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ?”

“ਸਲਾਹ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਕੌਣ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਇਕ ਗਰੀਬ, ਅਨਾੜੀ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੇ ਗਿਦੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ?”

“ਪਿਆਰੀ ਕਮਲਾ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?”

“ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਬੜੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕੁਝ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਤੂੰ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਧਨ, ਕਪੜੇ ਤੇ ਜੁੱਤੀ ਲੈ। ਇਕ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਸਕਦਾ।”

“ਮੈਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਡੀਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਵਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

“ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ?”

“ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੂੰ ਇਕ ਛੰਦ ਲਈ ਚੁੰਮਣ ਦੇਵੇਂਗੀ?”

“ਮੈਂ ਦੇਵਾਂਗੀ ਜੇ ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ। ਕੀ ਹੈ ਤੁਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ?”

ਥੋੜਾ ਸੋਚ ਕੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਹ ਮਿਸਰਾ ਸੁਣਾਇਆ;

“ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਗਈ,

ਬਾਗ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਭੂਰਾ ਸਮਾਨਾ ਖੜਾ ਸੀ,

ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਕਮਲ-ਫੁੱਲ ਦੇਖਿਆ,

ਉਸ ਵੱਡੀ ਝੁਕ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ।

ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਮਲਾ ਨੇ ਬੰਦਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ,

ਜਵਾਨ ਸਮਾਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਚੰਗਾ ਹੈ

ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਅਗੇ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ।”

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਤੌੜੀ ਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਟਨਕ ਪਈਆਂ।

“ਭੂਰੇ ਸਮਾਨੇ, ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਸਚਮੁਚ ਇਸ ਬਦਲੇ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ।”

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਿਹਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕਮਲਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਤਾਜ਼ੀ ਕੱਟੀ ਅੰਜੀਰ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਤੇ

ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤਨੀ ਚਤੁਰ ਸੀ, ਉਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰੋਕਿਆ, ਝਾਂਸਾ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਚੁੰਮਣ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਚੁੰਮਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਖੜਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵੇਖ, ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

“ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ”, ਕਮਲਾ ਕਹਿਆ, “ਜੇ ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਦਲੇ ਤੈਨੂੰ ਧਨ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਜਿਤਨਾ ਧਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਕੇ ਕਮਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਕਮਲਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏਗੀ।”

“ਕਿਵੇਂ ਤੂੰ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਚੁੰਮ ਸਕਦੀ ਹੈਂ ਕਮਲਾ!” ਸਿਧਾਰਥ ਥਬਲਾਇਆ।

“ਹਾਂ, ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਪੜਿਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤੋਟਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰ ਸਕੇਂਗਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਸੋਚਣ, ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ?”

“ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਗੀਤ ਭੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਗਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਜੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਭੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀ ਹੋਰ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ...”

“ਠਹਿਰੋ”, ਕਮਲਾ ਟੋਕਿਆ, “ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈਂ?”

“ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

“ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਕਿ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਜੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਭੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਏ।”

ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੌਕਰ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਆ।

“ਕੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਆਇਆ ਹੈ”, ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਹਿਆ। “ਛੇਤੀ ਕਰੋ ਤੇ ਜਾਉ, ਸਿਧਾਰਥ, ਕੋਈ ਭੀ ਤੈਨੂੰ ਏਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨ ਦੇਖੇ। ਮੈਂ ਕਲ ਫੇਰ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗੀ।”

ਫੇਰ ਭੀ ਉਸ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਧੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਟਾ ਚੋਗਾ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਬਿਨਾ ਪੂਰਾ ਜਾਣੇ ਕਿ ਉਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਨੌਕਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ, ਬਾਗ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਇਆ, ਚੋਗਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਖਿ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਏ।

ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਸੀ ਉਵੇਂ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕੀਤਾ। ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵਾੜ ਉਤੋਂ ਦੀ ਉਸ ਆਪਣਾ ਬਾਹਰ ਦਾ ਰਾਹ ਲਇਆ। ਚੋਗਾ ਲਪੇਟ ਕੱਢੇ ਮਾਰੀ, ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ।

ਉਹ ਸਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ, ਜਿਥੇ ਮੁਸਾਫਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚੁਪ ਚਾਪ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗੀ ਤੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਾਪੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ, ਉਸ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਸਮਾਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਆ, ਹੁਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਭਦਾ ਜੋ ਉਹ ਮੰਗੇ। ਉਸ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਾਪੜੀ ਕੁਤੇ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪ ਭੋਜਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਰਹਿਆ।

ਏਥੇ ਜੋ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਸਮਾਨਾਂ ਸਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਔਖੀ, ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਅੰਤ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਰ ਗੱਲ ਸੌਖੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਸੌਖੀ ਜਿਤਨੀ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਜੋ ਕਮਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਸ, ਮੈਨੂੰ ਕਪੜੇ ਤੇ ਧਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੌਖੇ ਕੰਮ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਉਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੋ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

“ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ।” ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ। “ਕਾਮਸੁਆਮੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਾਪਾਰੀ ਹੈ, ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਏਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲਏਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਏਗਾ। ਭੂਰੇ ਸਮਾਨੇ, ਜਰਾ ਚਤੁਰ ਰਹਿਣਾ। ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇਰਾ ਨਾਉਂ ਉਸ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਦਿਖਾਉਣਾ; ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਭੀ ਅਧੀਨ ਨ ਹੋਣਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬਣੇਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮਾਨ, ਬਰਾਬਰ ਦਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਹੁਣ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਆਲਸੀ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲਏਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸਾ ਕਰੇਗਾ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੱਸਿਆ। ਜਦ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨ ਉਸ ਦਿਨ ਤੇ ਨ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਰੋਟੀ ਤੇ ਫਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕੀਤੀ।

“ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੈਂ।” ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲੱਗੇ ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਇਕ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜਾ ਦਰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਜਾਦੂ ਹੈ?”

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, “ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚੀਦਾ, ਉਡੀਕੀਦਾ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਰਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਤੂੰ ਦੇਖੇਂਗੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦੇ ਹਨ, ਕਮਲਾ। ਤੂੰ ਦੇਖੇਂਗੀ ਕਿ ਭੋਲੇ ਸਮਾਨੇ ਭੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖਦੇ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪਰਸੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਅਜੇ ਅਣਵਾਹੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮੰਗਤਾ ਸੀ, ਕੱਲ੍ਹ ਅਗੇ ਹੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਵਾਪਾਰੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਧਨ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੂੰ ਕਦਰ

ਕਰਦੀ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਣਗੀਆਂ।”

“ਬਿਲਕੁਲ,” ਉਹ ਮੰਨ ਗਈ, “ਪਰ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦਾ? ਜੇ ਕਮਲਾ ਤੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਹੁੰਦਾ?”

“ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਕਮਲਾ,” ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, “ਮੈਂ ਜਦ ਤੇਰੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦਮ ਖੁਟਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਚਾਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਸਿਖਣ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਚਾੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ, ਬਾਗ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਤੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਜਾਣ ਗਇਆ ਸੀ।”

“ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਨ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ?”

“ਪਰ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਣ ਕਮਲਾ, ਜਦ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਸੁਟੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠ ਤਕ ਪੁਜਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉਡੀਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿਲਾਏ ਦੇ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੇਠ ਜਾਣ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਿਗਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਡਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ, ਜੇਹੜਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਜਾਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਨ ਹੀ ਕੋਈ ਭੂਤ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਜਾਦੂ ਦਾ ਖੇਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਜੇ ਉਹ ਸੋਚ ਉਡੀਕ ਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਪੁਜ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਕਮਲਾ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਝਾਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦੀ ਸੀ।

“ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ।” ਉਸ ਹੱਲੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, “ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੀ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਸੁੰਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਝਾਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੈ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕਹੀ, “ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ। ਮੇਰੀ ਤੱਕਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖੇ, ਤੇ ਤੁਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣ।”

ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ

ਸਿਧਾਰਥ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਵਾਪਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਇਆ। ਅਮੀਰਾਨਾ ਘਰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ-ਇਆ ਗਇਆ। ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਗਲੀਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਨੌਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਪਤਲਾ-ਨਾਜ਼ਕ, ਜਿੰਦਾ ਦਿਲ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਖਾਂ ਚੰਚਲ ਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮੂੰਹ ਲਾਲਸੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

“ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ,” ਵਾਪਾਰੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਕਿ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈਂ, ਵਿਦਵਾਨ ਹੈਂ, ਪਰ ਵਾਪਾਰੀ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਆ ਪਈ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਨੌਕਰੀ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈਂ?”

“ਨਹੀਂ” ਸਿਧਾਰਥ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਆ ਪਈ ਤੇ ਨ ਮੈਂ ਕਦੇ ਲੋੜ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।”

“ਜੇ ਤੂੰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਭੀ ਆਇਆ ਹੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਪਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ?”

“ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਜੇ ਤੁਸਾਡਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜੀ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।”

“ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਰਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵੇਂਗਾ?”

“ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਨ ਹੀ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਹਦੇ ਤੇ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

“ਸੌ ਤੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ?”

“ਦੇਖਣ ਨੂੰ। ਪਰ ਵਾਪਾਰੀ ਭੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ।”

“ਠੀਕ ਕਹਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਐਵੇਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਇੰਝ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਹੀ ਇੰਝ ਹੈ।”

“ਹਾਂ! ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਜੇ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਹਰ ਕੋਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਬਲ, ਵਾਪਾਰੀ ਸੌਦਾ, ਉਸਤਾਦ ਸਿਖਿਆ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਚਾਵਲ ਤੇ ਮਾਛੀ ਮੱਛੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ! ਤੇ ਤੂੰ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ? ਤੂੰ ਕੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?”

“ਮੈਂ ਵੀਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਡੀਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

“ਬੱਸ ! ਇਹੋ ਕੁਝ ?”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ।”

“ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਕੀ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਵਰਤ ਰੱਖਣੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ?”

“ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਮੀ ਪਾਸ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ, ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ—ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਣਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਜੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਫਾਕੇ ਕਟਣੇ ਨ ਸਿੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਲਭਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਤੁਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਾਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਰ ਧਕ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਜੇਹਾ ਹੁਣ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਸਬਰਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਲੋੜਵੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਟਾਲ ਇਸ ਤੇ ਹੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤ ਰੱਖਣੇ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ।”

“ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੈਂ, ਸਮਾਨਾ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਠਹਿਰੋ।”

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਬਾਹਰ ਗਇਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਇਕ ਚਿੱਠਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਪਕੜਾ-ਇਆ ਤੇ ਪੁਛਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ?”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਚਿੱਠੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਤੇ ਸੌਦੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

“ਬਹੁਤ ਖੂਬ” ਕਾਮਸੁਆਸੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਤੇ ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖੇਂਗਾ ?”

ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਲਮ ਦਿਤੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਮੋੜ ਦਿਤਾ।

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, “ਲਿਖਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ। ਚਤੁਰਤਾ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਧੀਰਜ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈਂ,” ਵਾਪਾਰੀ ਨੇ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦੇ ਕਹਿਆ, “ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੌਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸ਼ੁਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸੁਦਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਕਪੜੇ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਲਿਆ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਨੌਕਰ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦਾ ਗੁਸਲ ਲਗਾਉਂਦਾ। ਦੋ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਇਕ ਡੰਗ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਨ ਹੀ ਉਸ ਮਾਸ ਖਾਧਾ ਤੇ ਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਕਾਮ-

ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਾਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲ, ਗੁਦਾਮ ਤੇ ਲੇਖਾ ਪੱਤਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖੀਆਂ। ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਘੱਟ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਰਖਦਿਆਂ, ਉਸ ਕਦੇ ਵਾਪਾਰੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੁਲ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਡ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਪਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਲਿਪਤ ਰੱਖਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਰੋਜ਼, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸੁੰਦਰੀ ਕਮਲਾ ਸਦਦੀ ਉਹ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਚੰਗੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਤੋਹਫੇ ਭੀ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗ ਪਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਝਦਾਰ ਲਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਰਮ ਤੇ ਕੋਮਲ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਬਿਨਾ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਚੁਭੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਝੁਕਾਉ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਕਮਲਾ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿਤੇ ਬਿਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਹਰਕਤ, ਹਰ ਲਾਡ ਚਾਅ, ਹਰ ਛੋਹ, ਹਰ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ, ਵਿਛੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਕਿ ਤਸੱਲੀ ਜਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨ ਆਉਣ, ਨ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਚਤੁਰ, ਸੋਹਣੀ ਕੰਚਨੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਅਦਭੁਤ ਸਮਾਂ ਕਟਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਗਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਮਤਲਬ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਸੀ, ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਾਪਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਆਏ ਆਰਡਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਭਾਂਪ ਲਇਆ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਚਾਉਲਾਂ ਤੇ ਉਂਨ, ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟ ਹੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਸੀ ਤੇ ਵਾਪਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ, ਸੁਣਨ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਤੇ ਓਪਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵਿਲਖਣ ਕਲਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ। "ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ" ਉਸ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਪੂਰਾ ਵਾਪਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨ ਕਦੇ ਬਣੇਗਾ; ਇਸ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦਿਲ ਖੁਭਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਭੇਦ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਫਲਤਾ ਆਪ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰਹ 'ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜਾਂ ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ।

ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਦੇ ਭੀ ਉਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਦੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਉਹ ਹਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਤੇ ਨ ਹੀ ਉਹ ਕਦੇ ਘਾਟੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਵਾਪਾਰੀ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦਿਤੀ : “ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਫੇ ਵਿਚੋਂ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਰ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਉਹ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਏਗਾ।”

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੱਤ ਮੰਨ ਲਈ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ। ਜੇ ਨਫਾ ਹੋ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਪੂਰਬਕ ਲੈ ਲਿਆ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, “ਉਹ ਹੋ ! ਇਹ ਸੋਦਾ ਪੁਠਾ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ।”

ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਉਹ ਵੱਡੀ ਧਾਨ ਦੀ ਫਸਲ ਖਰੀਦਣ ਇਕ ਪਿੰਡ ਗਇਆ। ਜਦ ਉਹ ਉਥੇ ਪੁਜਾ, ਧਾਨ ਅਗੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਪਾਰੀ ਕੋਲ ਵਿਕ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਧਾਰਥ ਕਈ ਦਿਨ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿਆ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਬਹਿਲਾਇਆ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿਤੇ, ਵਿਆਹ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਸਫਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨ ਮੁੜਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਧਨ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਝਿੜਕੀ ਦਿਤੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਕਹੋ ! ਝਾੜ ਝੰਬ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਘਾਟਾ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਾਟਾ ਝੱਲ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਸਫਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦਿਖਾਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਾਪਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।”

“ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ,” ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, “ਪਰ ਅਸਲੀ ਤੂੰ ਵਾਪਾਰ ਕਰਨ ਗਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੈਂ ?”

“ਬਿਲਕੁਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।” ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਸਿਆ, “ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਦਾ ਵਾਕਫ ਹੋ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਮੌਜ ਮਾਣੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਤ, ਇਹ ਦੇਖ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਖੀਦਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਾਂ ਤੇ ਧਨ ਐਵੇਂ ਨਸ਼ਟ ਜਾਣਗੇ, ਦੁਖ ਨਾਲ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਲਾ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ, ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣੀ। ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਜਾਂ ਤੰਗ ਹੋ ਨਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਪਛੇਤੀ ਫਸਲ ਖਰੀਦਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਫੇਰ ਜਦ ਮੈਂ ਉਥੇ ਗਇਆ ਤਾਂ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿਣਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਹੋ ਗਈ

ਸੋ ਹੋ ਗਈ, ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੇਵੋ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਨ ਦੁਖਾਉ। ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਦਿਨ ਆ ਜਾਏ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਹਾਨੀ ਪੁਚਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ। ਓਦੋਂ ਤਕ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣੇ ਰਹੀਏ।"

ਵਪਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੀ ਨਿਸਫਲ ਰਹੀਆਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਰੋਟੀ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੋਦਾ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਮੀ ਪੈਸੇ ਮੋੜਨ ਜੋਗੀ ਨ ਜਾਪਦੀ ਤਾਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਕਦੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨ ਦਿਵਾ ਸਕਿਆ ਕਿ ਔਖੇ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਾਣ ਤੇ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਰ ਜਦ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ, "ਅਜੇਹੇ ਮਖੌਲ ਨ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਛੀ ਦੀ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਦਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਹੈ ਤੇ ਰੁਪਏ ਹੁਦਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਤਨਾ ਸੂਦ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਇਲਮ। ਪਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਖਿਆ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਖ ਲੈਂਦੇ।"

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਕਮਲਾ ਲਈ ਧਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਫਲਦਾਇਕ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਔਖਾਂ, ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਭੁਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਨਜਾਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਦੂਰ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਸੋਖੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਰਹਿ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਚੇਤਨ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅੱਡ-ਰਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਨਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਹਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਦੋਨੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖ ਝਲਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਬੁੱਢੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕੀਮਤ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀਆਂ—ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ, ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮਮੂਲੀ ਵਡਿਆਈਆਂ ਲਈ। ਉਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਗੜਦੇ, ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਂਦੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜਾਂ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਵੇਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਾਨਾ ਹੱਸ ਛੱਡਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ਣ ਤੇ ਔਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ ਮਲੂਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਲੋਕ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਉਸ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਵਪਾਰੀ ਜੋ ਕਪੜਾ ਵੇਚਣ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਰਿਟੀ ਜੋ ਕਰਜਾ ਮੰਗਦਾ ਸੀ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆ

ਕਹਿੰਦਾ। ਮੰਗਤੇ ਦਾ, ਜੋ ਘੰਟਾ ਭਰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਠਹਿਰਦਾ ਤੇ ਅਜੇ ਭੀ ਇਕ ਸਮਾਨੇ ਜਿੰਨਾ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰਦੇਸੀ ਸੁਦਾਗਰ ਨਾਲ, ਇਕ ਨੌਕਰ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਹਜ਼ਾਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਲੇ ਖਰੀਦਦਾ ਤੇ ਜੋ ਥੋੜਾ ਧੋਖਾ ਭੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਵੱਖਰਾ ਵਰਤਾਉ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਉਸ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਦੱਸਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਵੱਧ ਘੱਟ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ, ਉਸ ਤੇ ਹੋਰਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਥੋੜੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਹੱਟ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋ ਲੈਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ—ਬਹੁਤ ਉਸ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿਤਣ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਦੀ ਮੱਤ ਲੈਣ। ਉਹ ਸਲਾਹ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਤੋਹਫੇ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਥੋੜਾ ਧੋਖਾ ਭੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ; ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧੀਮੀ ਜੇਹੀ ਹਲੀਮ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ, ਚੁਪ ਚਾਪ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੀ ਜੋ ਉਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਇਕ ਦਮ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਖੇਡ ਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਧਾਰਾ ਉਸ ਅਗੋਂ ਵਹਿ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਡਾਰੀ ਗੇਂਦ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦਿਲ-ਲਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਦਿਲੋਂ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਚੋਂ ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਆਪਾ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ ਭੌਂਦਾ ਫਿਰਦਾ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਅਦਿੱਖ ਦੂਰ ਤਕ ਭੌਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨ ਰੱਖਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਸਚੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ, ਮੌਜ ਕਰ ਤੇ ਇਕ ਨਿਰੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਸਕਦਾ।

ਉਹ ਬਕਾਇਦਾ ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਸਿਖਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇਣ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਖਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਲੈਂਦਾ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਂਚਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਸ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਹੈਂ; ਤੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ

ਨਿਆਰੀ ਹੈਂ । ਤੂੰ ਕਮਲਾ ਹੈਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਪੂਜ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਆਪਣੀ ਆਪ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਥੋੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।”

“ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚਤੁਰ ਨਹੀਂ” ਕਮਲਾ ਕਹਿਆ ।

“ਇਸ ਦਾ ਚਤੁਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਕਮਲਾ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਕਾਮ ਸੁਆਮੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਚਤੁਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਮੈਂ ਪਰ ਉਸ ਪਾਸ ਪੂਜ-ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਬਾਲ-ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਬਹੁਤ ਲੋਕ, ਕਮਲਾ, ਉਸ ਝੜਦੇ ਡਿਗਦੇ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਹਵਾ ਨਾਲ ਏਧਰ ਓਧਰ ਭਟਕਦਾ ਤੇ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਫਟਫਟਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੌਂ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਥੋੜੇ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜੋ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ; ਕੋਈ ਹਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੰਧ ਤੇ ਪੰਧ ਦਿਖਾਉ (ਮੁਰਸ਼ਦ) ਦੋਨੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ । ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲ ਸਕਦਾ । ਉਹ ਹੈ ਗੌਤਮ ਭਗਵਾਨ, ਜੋ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰਦਾ ਹੈ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਝੜਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਕਲ ਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਰਾਹ-ਦਿਖਾਉ) ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ।”

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਈ । “ਤੂੰ ਫੇਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈਂ !” ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਫੇਰ ਮੁੜ ਤੈਨੂੰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਖਿਆਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ !”

ਸਿਧਾਰਥ ਚੁਪ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡੀ, ਇਕ ਤੀਹ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਅੱਡਰੀਆਂ ਅੱਡਰੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੇਹੜੀਆਂ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਚੀਤੇ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਲਚਕਦਾਰ ਸੀ । ਜਿਸ ਨੇ ਭੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਬਕ ਲਏ, ਬਹੁਤ ਐਸ਼ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਸਿੱਖੇ । ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਤਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਜਿਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਇਆ ਤੇ ਥੱਕ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸ ਲੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਇਆ ।

ਨਰਤਕੀ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕੀ ਤੇ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥਕਾਵਟ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ ।

“ਅੱਜ ਤਕ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈਂ”, ਉਸ ਸੋਚ ਸਾਚ ਕਹਿਆ, “ਤੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਤਕੜਾ ਹੈਂ, ਵਧੇਰੇ ਲੋਚਦਾਰ, ਵਧੇਰੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦ । ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਲਇਆ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ । ਕਿਸੇ ਦਿਨ, ਜਦ ਮੈਂ ਵਡੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ ਤੈਥੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਜਨਮਾਂਗੀ । ਤੇ ਫੇਰ ਭੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਤੂੰ ਸਮਾਨਾ ਹੀ ਰਹਿਆ ਹੈਂ । ਤੂੰ ਅਸਲੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ—ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ

ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ?"

"ਹੋਵੇਗਾ", ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਥਕਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਭੀ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਕਲਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਆਮ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ।"

ਸੰਸਾਰ

ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਚਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਜੇਹੜੀਆਂ ਸਮਾਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੋਹਨਤ ਤੇ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਮਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਫੇਰ ਜਾਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਅਮੀਰੀ, ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਮਾਨਾਂ ਹੀ ਰਹਿਆ। ਚਤੁਰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪ ਲਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਸੋਚਣ, ਉਡੀਕਣ ਤੇ ਭੁਖੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕ, ਆਮ ਲੋਕ, ਅਜੇ ਭੀ ਉਸ ਲਈ ਪਰਦੇਸੀ ਸਨ, ਠੀਕ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ।

ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸੁਖੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਘਿਰੇ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਇਆ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਵੀ। ਦਰਿਆ ਨੇੜੇ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ, ਇਕ ਬਾਗ ਭੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਮੱਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਕਮਲਾ ਬਿਨਾ ਉਸ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਦੋਸਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉੱਤਮ ਤੇ ਉੱਚੀ ਜਾਗਰਤੀ ਜੇਹੜੀ ਉਸ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮਨਾਈ ਸੀ; ਗੌਤਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਉਡੀਕ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਬਿਨਾ ਇਕਲੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰੋਂ ਉਠੀ ਅਲੌਕਿਕ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਭਰੀ ਤਿਆਰੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਕ ਯਾਦ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ, ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੋਮਾ ਜੋ ਇਕ ਸਮੇਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਦੂਰੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜੋ ਉਸ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ, ਗੌਤਮ ਕੋਲੋਂ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਲਈ ਉਸ ਸਾਂਭੀ ਰਖਿਆ—ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ, ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ, ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਭਗਤੀ, ਆਪੇ ਦਾ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੂਝ ਜੋ ਨ ਸਰੀਰ ਸੀ ਤੇ ਨ ਚੇਤਨਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਸਾਂਭ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਦੂਜੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਹੇਠ ਦੱਬੀਆਂ ਤੇ ਢੱਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਚੱਕਾ ਇਕ ਵੇਰ ਚਲਾ ਅੰਤ ਖੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਚੱਕਰ, ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ, ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਇਹ ਅਜੇ ਭੀ ਭੌਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਝਿਜਕਦਾ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਖੜਾ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਕੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਤਣੇ ਵਿਚ ਗਿੱਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਾਲ ਸਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਤੇ ਆਲਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੁਜ ਗਏ ਸਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ

ਮਲਕੜੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਥਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੋਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗ ਉਠੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਾਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਸਿਖ ਲਇਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਲਾਈ ਰੱਖਣਾ। ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣੇ, ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕਰਨਾ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣਾ ਸਿਖ ਲਇਆ। ਉਸ ਸੁਆਦੀ ਮਿਠਾਈਆਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭੋਜਨ, ਮੱਛੀ, ਮਾਸ, ਮੁਰਗਾ, ਮਿਰਚ—ਮਸਾਲੇ ਤੇ ਲਜ਼ੀਜ਼ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸਿਖ ਲਈ, ਜਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਸੀ ਤੇ ਭੁੱਲੜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਚੋਪਟ ਤੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਣਾ, ਮੁਜਰਾ ਦੇਖਣਾ, ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ 'ਜਾਣਾ, ਗਦੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸੋਣਾ ਸਿਖ ਲਇਆ ਪਰ ਉਸ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ; ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਥੋੜੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ, ਥੋੜੀ ਮਖੌਲ ਭਰੀ ਘ੍ਰਿਣਾ—ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦਾ ਮਿਜਾਜ ਵਿਗੜਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਹੋਈ ਸਮਝਦਾ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਿਧਾਰਥ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨ ਮਲੂਮੇ, ਲੰਘਦੇ ਗਏ ਸਮੇਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਮਖੌਲੀਆ ਤਬੀਅਤ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵ ਘੱਟਦੇ ਗਏ। ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ, ਵਧਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਸੁਭਾ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਉਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾੜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੀ : ਵਡੱਪਣ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਰੰਜ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ, ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਿਠੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ, ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ, ਉਪਾਵ ਤੇ ਆਸ ਨਾਲ। ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਣਭੋਲ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀਆਂ ਨ ਸਿਖ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਕੇਵਲ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖੀਆਂ। ਹੁਣ, ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪਿਛੋਂ, ਦੂਜੇ ਸਵੇਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤਕ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਸੁਸਤ ਤੇ ਥਕਿਆ ਮਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ। ਜਦ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬੇਸਬਰਾ ਹੋ ਉਨ੍ਹਦਾ, ਜਦ ਜੂਏ ਵਿਚ ਪਾਸਾ ਪੁਠਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਹਾਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਜੇ ਭੀ ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚਤੁਰ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਹੱਸਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਭੀ ਉਹੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਜੇਹੜੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਅਸੁਤੰਸ਼ਟਤਾ, ਬੀਮਾਰੀ, ਰੰਜਸ਼, ਸੁਸਤੀ ਤੇ

ਪਿਆਰ ਹੀਣ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ । ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਰੋਗ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਇਆ ।

ਇਕ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਪਤਲੀ ਪੁੰਦ ਵਾਂਗ, ਆਲਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਗਇਆ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਰ ਦਿਹਾੜੇ ਪੁੰਦ ਕੁਝ ਸੰਘਣੀ, ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕੁਝ ਕਾਲੀ ਤੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵੱਟਾਂ ਤੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੀਉਣ ਉਧੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਉਥੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਧਾਗੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜੇਹੜੀ ਉਸ ਗੋਵਿੰਦ ਤੋਂ ਵਿਛੜਣ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਤੇ ਰੰਗ ਤੇ ਚਮਕ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਵੱਟ ਤੇ ਧੱਬੇ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਏਥੇ ਓਥੇ ਅਗੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਧੱਬੇ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਨ ਗਉਲਿਆ । ਉਸ ਇਹੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਚਮਕਦੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਜੇਹੜੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਚੁਪ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ।

ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਇਆ; ਐਸ, ਲੋਭ, ਆਲਸ ਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਪਾਪ ਨੇ ਭੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਦਾ ਨੀਚ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭੈੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ— ਮਾਇਆ ਜੋੜਨੀ, ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨੀ । ਜਾਇਦਾਦ, ਸੰਪਤੀ, ਤੇ ਦੌਲਤ ਨੇ ਭੀ ਅਖੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੰਧੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਇਆ । ਇਹ ਹੁਣ ਖੇਡ ਤੇ ਖਡੌਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਹ ਹੁਣ ਜੰਜੀਰ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਸਿਧਾਰਥ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕਮੀਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ—ਪਾਸਾ ਸੁਟਣ ਦੀ ਜੂਏ ਦੀ ਖੇਡ—ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਸੀ । ਜਦ ਦਾ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਮਾਨਾ ਹੋਣੋਂ ਹਟ ਗਇਆ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧਨ ਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਲਈ ਵਧ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਾਸਾ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਮਝ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਖੇਡਦੇ ਡਰਦੇ ਸਨ । ਬੋੜਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਦਿਲ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਕੰਬਖਤ ਧਨ ਮਾਲ ਲੁਟਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦੌਲਤ, ਜੋ ਵਾਪਾਰੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਮਖੌਲ ਕਰ ਕੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ, ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਂਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ, ਆਪਣਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾਉਂਦਾ । ਉਸ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਿੱਤੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੁੱਟ ਪਾਏ, ਧਨ ਹਾਰਿਆ, ਹੀਰੇ-ਹਾਰੇ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਘਰ ਹਾਰਿਆ, ਮੁੜ ਜਿਤਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਹਾਰਿਆ ਉਹ ਉਸ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਠੋਰ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ, ਜੇਹੜੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਦੀ ਦੁਬਧਾ ਵਿਚ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਸਮੇਂ ਮਾਣਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਇਸ ਸਪਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਿਆਂ ਕਰਨਾ, ਵਧਾਉਣਾ ਤੇ ਭੜਕਾਉਣਾ ਲਭਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ

ਇਸ ਸਪਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਕਰਾਰੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ, ਸ਼ੀਰ ਗਰਮ ਤੇ ਫਿੱਕੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ, ਮਾਣਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵੱਡੀ ਹਾਰ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਦੌਲਤ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ, ਚਾਹ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਾਜ ਪਿਛੇ ਜਾਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ਾਈਆਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਫੇਰ ਉਜਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਧਨ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਘਾਟੇ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਬੇਸਬਰਾ ਹੋ ਗਇਆ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਰਜ਼ਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭੀ ਸਬਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨ ਲੈਂਦਾ। ਮੰਗਤਿਆਂ ਲਈ ਭੀ ਹੋਰ ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ, ਹੁਣ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ, ਜੇਹੜਾ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪਾਸਾ ਸੁਟਣ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰੜਾ ਤੇ ਕਮੀਨਾ ਹੋ ਗਇਆ, ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੀ ਧਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ। ਜਦ ਭੀ ਇਸ ਘ੍ਰਿਣਤ ਜਾਦੂ ਤੋਂ ਜਾਗਦਾ, ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ, ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ, ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭੱਦਾ ਲਗਦਾ। ਜਦ ਭੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਜੀ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੁੜ ਦੌੜ ਪੈਂਦਾ, ਜੁਏ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਦਾਉ ਲਾਉਣ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ, ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਾਮ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੱਲ ਤੇ ਉਥੋਂ ਮੁੜ ਫੇਰ ਨੱਸਦਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਵੱਲ। ਇਸ ਬੇਅਰਥ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਸ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਇਆ।

ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯਾਦ ਕਰਵਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੌਹਣੇ ਐਸ਼-ਬਾਗ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈ ਸੀ: ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਮਲਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿਛੇ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਮਾਂਦਗੀ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਬਾਰੇ ਦਸਣ ਲਈ ਕਹਿ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਚੁੱਕੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੋਹੀਆਂ ਸਾਫ ਸਨ, ਮੂੰਹ ਕੋਹਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੌਹਣਾ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਕਿਡੀ ਨੇਕ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਉ ਹੀ ਕੋਹਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਦਸਣਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਹੋਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿਆ: "ਇਕ ਦਿਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਮੈਂ ਭੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਦੇਵਾਂਗੀ ਤੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਵਾਂਗੀ।" ਪਰ ਫੇਰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲਇਆ, ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ, ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਅਥਰੂ ਭਰਦੇ, ਘੁਟ ਕੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਇਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਇਸ ਭਜੀ ਜਾਂਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਤੁਪਕਾ ਭੀ ਨਚੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਅਜੀਬ ਤੇ ਸਾਫ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕਿਤਨੀ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟ ਗਇਆ। ਕਮਲਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਕੋਲ ਉਸ ਸਾਫ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਫਸੋਸ ਭਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇਖੀ—ਮਹੀਨ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜੋ

ਪਤਝੜ ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਜੋ ਮਸਾਂ ਚਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਲੇ ਦੇਖੇ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਥਕਾਵਟ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਂਦਗੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਛੁਪਿਆ ਡਰ—ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਤਝੜ ਦਾ ਡਰ, ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ। ਹੋਕੇ ਭਰਦਿਆਂ ਉਸ ਛੁਟੀ ਲਈ। ਔਖ ਤੇ ਗੁਪਤ ਡਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਫੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਭੀ ਰਾਤ ਨਾਚੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਲੰਘਾਈ। ਫੇਰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਦਿਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ ਤੇ ਥਕਿਆ ਟੁੱਟਾ, ਵਿਆਕੁਲ, ਨਿਰਾਸ਼ ਤੇ ਰੋਣ ਹਾਕਾ ਹੋ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿਛੋਂ ਸੌਣ ਗਇਆ। ਬੇਅਰਥ ਉਸ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਇਤਨਾ ਔਖ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਭਰਕੇ ਮਿਤਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਉਸ ਰਾਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠਾ ਪਰ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾਚੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਅਤੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਗੰਧੀ ਕਰ ਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਲਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੁਗੰਧੀ ਭਰੇ ਵਾਲਾਂ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋ, ਆਪਣੀ ਨਰਮ ਤੇ ਢਿਲਕਦੀ ਖੱਲੜੀ ਵੇਖ ਘਬਰਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਖਾ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕੈ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰੰਤ ਸੌਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਆਦਮੀ ਭੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹੋਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਹੁਦਾ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਵੇ। ਕੇਵਲ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ, ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਚਿੰਨ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਂਘ ਆਈ, ਉਹ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਰਧ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਸੀ ਜਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਨੀਂਦ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਸੌਣੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਅਨੋਖਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਛੀ, ਜੋ ਆਮ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਚੁਪ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਗਇਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਵੇਖਿਆ। ਛੋਟਾ ਪੰਛੀ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਆਕੜਿਆ ਪਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ, ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਕੜੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਤੇ ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਡਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੀੜ ਉਠੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਮੁਰਦਾ ਪੰਛੀ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਚੰਗਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਉਸ ਬਾਹਰ ਸੁਟ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੁਫਨੇ ਤੋਂ ਜਾਗਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਭਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਹੇਠ ਦਬ ਗਇਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਐਵੇਂ ਬੇਹੂਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਂ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਜੋ ਜਹਾਜ਼ ਡੋਬ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢੇ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਫਸੋਸ ਵਿੱਚ, ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਗਇਆ, ਫਾਟਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਤੇ ਮੌਤ ਆਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਦਾ, ਮੁਰਝਾਂਦਾ ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ, ਜਦ ਤੋਂ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਸਾਰੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਫਿਲਮ ਧਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਈ। ਕਦੋਂ ਉਹ ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ? ਕਦ ਉਸ ਠੀਕ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ? ਹਾਂ! ਇਸ ਕਈ ਵੇਰ ਮਾਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚਖਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਲੜਕਪਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਗਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਓਦੋਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ: “ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮਾਰਗ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਸਦਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਤੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।” ਫੇਰ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਜਦ ਲਗਾਤਾਰ ਉਠਦੇ ਦਾਈਏ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਢੂੰਡਾਊਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਧੱਕ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਹਰ ਤਾਜ਼ੀ ਸਿਖੀ ਵਿਦਿਆ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਿਆਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਪਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਸੀ: “ਅਗੇ ਵਧੋ, ਅਗੇ ਵਧੋ, ਇਹੀ ਤੇਰਾ ਮਾਰਗ ਹੈ।” ਜਦ ਉਸ ਘਰ ਛਡਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚੁਣਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਬੁੱਧ ਕੋਲ ਗਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਓਦੋਂ ਭੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਅਣਡਿੱਠੇ ਮਾਰਗ ਲਈ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਿਆਂ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਕਿਤਨਾ ਬਿਖੜਾ ਤੇ ਨਿਰਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਰਹਿਆ ਸੀ! ਕਿਤਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਉਸ ਲੰਘਾ ਦਿਤੇ ਸਨ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪਿਆਸ ਦੇ, ਬਿਨਾ ਉਤਾਂਹ ਉਠਿਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਅਜੇ ਭੀ ਬਿਨਾ ਕਦੇ ਪੂਰੀ ਤਸਲੀ ਦੇ! ਬਿਨਾ ਇਹ ਜਾਣੇ, ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਚਾਹੁਣਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਹ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਅਜੇ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਭੈੜੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਅਪਣਾਏ ਸਨ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਜੇਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਖੇਡ, ਨਾਚ ਤੇ ਸਾਂਗ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਕਮਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਸੀ—ਉਸ ਲਈ ਕੀਮਤ ਰਖਦੀ ਸੀ—ਪਰ ਕੀ ਅਜੇ ਭੀ? ਕੀ ਹੁਣ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ—ਕੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਭੀ ਅਜੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਕੀ ਉਹ ਬੇਅਰਥ ਖੇਡਾਂ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਖੇਡ ਰਹੇ ? ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਜੀਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ? ਨਹੀਂ । ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸੰਸਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ, ਜੋ ਇਕ, ਦੋ, ਦਸ ਵਾਰੀ ਖੇਡਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਆਦੀ ਹੋਵੇ—ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ?

ਫੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਖੇਡ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੇਡ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਝਰਨਾਹਟ ਛਿੜ ਗਈ; ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਮਰ ਗਇਆ ਹੈ ।

ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ, ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ । ਕੀ ਉਸ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਬਣਨ ਲਈ ਛੱਡੇ ਸਨ ? ਉਹ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤਕ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਉਸ ਉਤਾਹ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਤਾਰੇ ਦਿੱਸੇ । ਉਸ ਸੋਚਿਆ : ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਹਾਂ । ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ । ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕੀ ਠੀਕ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਮੂਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ ?

ਉਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਇਛਾ ਭੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਰ ਗਈ । ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਤੁਰਿਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁਖ ਲੱਗੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਘਰ, ਕਮਰੇ, ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸੇ ਮੇਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ । ਉਸ ਬੱਕੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਤਿਆਗ ਤੁਰਿਆ ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਗ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨ ਪਰਤਿਆ । ਬੜਾ ਚਿਰ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ । ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਨ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । ਕੀ ਉਹ ਸਦਾ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ? ਕੀ ਉਹ ਸਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਿਨਾ ਘਰ ਦੇ, ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਸਮਾਨਾ ? ਉਸ ਪਿਛਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਂਪ ਲਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਵਾਚਣ ਦੀ ਪੀੜ ਸਮੇਂ ਭੀ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਘੁਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਇਆ ਸੀ, ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ।

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖਬਰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਸੂਰਨ-ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਪੰਛੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ, ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਉਡ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਅਗੋਂ ਦਿਹਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪੰਛੀ ਵਲ ਬੜਾ ਚਿਰ ਤਕਦੀ ਰਹੀ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨ ਆਉਣ ਦਿਤਾ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਰਖਿਆ । ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਮਿਲਣੀ ਵਜੋਂ ਉਹ ਮਾਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ।

ਦਰਿਆ ਨਿਕਟ

ਸਿਧਾਰਥ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੁਰੇਡੇ । ਉਹ ਇਕ ਗੱਲ ਜਾਣਦਾ ਸੀ—ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਜੇਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਤਾਈ ਸੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜੀ ਮਿਤਲਾਉਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮਾਣੀ ਤੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ; ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨਾ ਭੀ ਵੇਖ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗਿਲਾਨੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰ ਮੌਤ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰੱਖੀ ਸੀ । ਉਸ ਸਪੰਜ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਪਾਣੀ ਚੂਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਭਰ ਨ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਉਕਸਾਹਟ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ।

ਉਹ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋਣਾ ਲੱਚਦਾ ਸੀ, ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਕਾਸ਼ ! ਉਸ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਟੁੱਟ ਆ ਪੈਂਦੀ । ਕਾਸ਼ ! ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਹੀ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ । ਕਾਸ਼ ! ਥੋੜੀ ਸ਼ਰਾਬ, ਥੋੜੀ ਜ਼ਹਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਦਹੋਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆ ਸਕਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਨ ਜਾਗਣ ਦਿੰਦੀ । ਕੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੰਦ ਰਹਿ ਗਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਬੇੜਿਆ ਨ ਹੋਵੇ ? ਕੋਈ ਪਾਪ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਧੱਬਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨ ਹੋਵੇ ? ਕੀ ਅਜੇ ਭੀ ਫੇਰ ਜੀਉਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ ? ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਸੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਤੇ ਕੱਢਣਾ, ਭੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨੀ, ਫੇਰ ਖਾਣਾ, ਫੇਰ ਸੌਣਾ, ਫੇਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟਣਾ ? ਕੀ ਇਹ ਚੱਕਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ?

ਸਿਧਾਰਥ ਜੰਗਲ ਵਿਚਲੇ ਲੰਮੇ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁੱਜਾ, ਉਹੋ ਦਰਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਮਲਾਹ ਨੇ ਪਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਅਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਰੁਕ ਗਇਆ ਤੇ ਝਕਦਾ ਝਕਦਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਖੜੋ ਗਇਆ । ਥਕਾਵਟ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਛਡਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਕਿਉਂ ਹੋਰ ਅਗੇ ਜਾਵੇ, ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ? ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਛਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਡੂੰਘੀ, ਦਰਦ ਭਰੀ ਇਛਿਆ, ਕਿ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੱਟ ਜਾਏ, ਬਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੈ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਕੋੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ, ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਸੀ । ਸਿਧਾਰਥ ਝੁਕ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਇਆ, ਤਣੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਪਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਸ ਹੇਠ ਵਗਦੇ ਹਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ । ਉਸ ਹੇਠ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਹੇਠ ਡਿਗ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀ ਕਰ

ਆਇਆ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਠਾਰਨਵਾਲਾ ਖਾਲੀਪਣ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਖੋਖਲਾਪਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਹ ਅੰਤ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਿਟਾ ਦੇਣ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਫਲ ਬਣਾਵਟ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਟ ਪਾਉਣ ਜਿਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਮਖੌਲ ਕਰ ਸਕਣ, ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਉਹ ਇਹ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੱਛੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਣ, ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਇਸ ਪਾਗਲ ਨੂੰ, ਇਸ ਖੋਟੇ ਤੇ ਸੜ ਰਹੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਲਸੀ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੱਛੀਆਂ ਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਉਸ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਣ, ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਕਸ਼ (ਜਮ) ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆਂ ਛੋਟਿਆਂ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾੜ ਦੇਣ।

ਵਿਗੜੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਅਕਸ ਦੇਖ ਇਸ ਤੇ ਥੁਕਿਆ; ਰੁੱਖ ਦੇ ਤਣੇ ਤੋਂ ਬਾਂਹ ਹਟਾ ਲਈ, ਥੋੜਾ ਮੁੜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ ਪਰਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਹੇਠ ਚਲਾ ਜਾਏ। ਅੱਖਾਂ ਮੂੰਦ ਕੇ ਉਹ ਮੌਤ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ।

ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਦੂਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਹੰਭੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਇਕ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਹਰਕਤ, ਜੋ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਉਸ ਪੁੰਦਲਾ ਜੇਹਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ 'ਓਮ', ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ "ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ" ਜਾਂ "ਸੰਪੂਰਨ" ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਓਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪੁਜੀ ਉਸ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਸੁਤੀ ਆਤਮਾ ਇਕ ਦਮ ਜਾਗ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਡਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਤਨਾ ਗੁਆਚ ਗਇਆ ਸੀ, ਇਤਨਾ ਘਬਰਾ ਗਇਆ ਸੀ, ਇਤਨਾ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਮੌਤ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਨਾ ਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਭਣ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਗਈ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਹੁਣੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਝੱਲੇ ਭੱਠ, ਸਾਰਾ ਭਰਮ, ਸਾਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਉਸ ਤੇ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਿਤਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ, ਜਦ 'ਓਮ' ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਤਕ ਪੁਜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੀ ਕੰਬਖਤੀ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਸਿਆਣ ਕੀਤੀ।

"ਓਮ" ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਹੋ ਗਇਆ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਯਾਦ ਆ ਗਇਆ; ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜੋ ਰੱਬੀ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਝਲਕ ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਸਿਧਾਰਥ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਢਹਿ ਪਇਆ। ਓਮ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ, ਉਸ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਰਖਿਆ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਸੌਂ ਗਇਆ।

ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਦ ਗੂੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਤਾ। ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਉਹ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਿਠੀਆਂ ਮਿਠੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ; ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਉਤਾਂਹ ਦੇਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਰੁੱਖ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਥੇ ਠਹਿਰੇ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਤਿਆ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰਦੇ ਨੇ ਕੱਜ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੇਧਿਆਨ ਯੋਗ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁੜਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛਿਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਣੇ ਦੇ 'ਆਪੇ' ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਜੂਨ ਸੀ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਬਦਬਖਤੀ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦਰਿਆ ਨੇੜੇ, ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਪੇੜ ਹੇਠ, ਓਮ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਸੌਂ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਾਗਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਮੱਧਮ ਜੇਹੇ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਓਮ ਕਹਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਚਾਰਦੇ ਉਹ ਸੌਂ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ, ਸੂਝ ਨਾਲ ਓਮ ਜਪਦੇ, ਓਮ ਸੋਚਦੇ, ਓਮ ਵਿਚ, ਨਾਮ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ, ਇਕ ਚੁਭੀ, ਲਾਉਣ ਤੇ ਖੁਭ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ।

ਇਹ ਨੀਂਦ ਕੇਹੀ ਅਸਚਰਜ਼ ਸੀ। ਕਦੇ ਭੀ ਨੀਂਦ ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ, ਅਜੇਹੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਮਰ ਗਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਡੁਬ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਨਹੀਂ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ; ਤੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਆਪਣੇ ਹਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ, ਥਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੇ 'ਆਪੇ' ਨੂੰ—ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਅਸਚਰਜ਼ਤਾ ਮਾਣੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਅਚੰਭਤ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਇਕ ਪੀਲਾ ਚੌਗਾ ਪਾਈ ਭਿਕਸੂ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੋਚਦਸਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨ ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਸਨ ਤੇ ਨ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਉਸ ਬੜਾ ਚਿਰ ਭਿਕਸੂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਿਕਸੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਇਹ ਸੀ ਗੋਵਿੰਦ, ਉਸਦਾ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਭੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ—ਅਭਿ-ਲਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਚਿੰਤਾ। ਪਰ ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ, ਅੱਖਾਂ

ਉਤਾਂਹ ਚੁਕੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਂਚ ਗਇਆ ਕਿ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ। ਗੋਵਿੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗਦਿਆਂ ਵੇਖ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਪਵੇ।

“ਮੈਂ ਸੌਂ ਰਹਿਆ ਸੀ” ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ। “ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਏ ਹੋ?”

“ਤੁਸੀਂ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸੀ;” ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, “ਅਜੇਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੌਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸੱਪ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਗੌਤਮ, ਸਾਕਿਆਮੁਨੀ ਬੁੱਧ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰੋਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਖਤਰਨਾਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਤੁਸਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਇਆ। ਫਿਰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਤੁਸਾਡੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪ ਹੀ ਸੌਂ ਗਇਆ। ਥਕਾਵਟ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜੋਰ ਪਾ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਠੀਕ ਨ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਜਾਗ ਪਏ ਹੋ, ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂਕਿ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਸਕਾਂ।”

“ਓ ਸਮਾਨੇ! ਨੀਂਦ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬੜੇ ਮਿਹਰਵਾਨ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

“ਮੈਂ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਰੱਬ ਤੁਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਰਖੇ!”

“ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਸਮਾਨਾ।”

ਗੋਵਿੰਦ ਝੁਕ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

“ਰੱਬ ਰਾਖਾ, ਗੋਵਿੰਦ”, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ।

ਭਿਕਸ਼ੂ ਚੁਪ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਖਿਮਾਂ ਕਰਨਾ ਜੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ?”

ਉਸ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਗੋਵਿੰਦ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਵਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਦ ਤੂੰ ਜੇਤਾਵਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।”

“ਤੂੰ ਸਿਧਾਰਥ ਹੈਂ,” ਗੋਵਿੰਦ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਪੁਕਾਰਿਆ। “ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਤੁਰਤ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ। ਵਧਾਈਆਂ, ਸਿਧਾਰਥ, ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਤੇਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਕ ਵੇਰ ਤੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੋਕੀਦਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈਂ?”

“ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਿਕਸ਼ੂ, ਬਰਸਾਤ ਬਿਨਾ, ਸਦਾ ਰਮਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ,

ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਭਿਖਿਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ, ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈਂ ?”

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, “ਮੇਰਾ ਭੀ ਉਹੀ ਹਾਲ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰਾ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹਿਆ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।”

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ, ਖਿਆ ਕਰੀਂ, ਤੂੰ ਸ਼ਕਲੋਂ ਯਾਤਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਤੂੰ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਕ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਸੁਗੰਧਤ ਵਾਲ ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਦੇ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

“ਤੂੰ ਠੀਕ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਸਮਾਨਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈਂ,” ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, “ਪਰ ਥੋੜੇ ਹੀ ਅਜੇਹੇ ਕਪੜਿਆਂ, ਅਜੇਹੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਅਜੇਹੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ, ਜੋ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਭੋਂ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਕਦੇ ਅਜੇਹਾ ਯਾਤਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।”

“ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਗੋਵਿੰਦ। ਪਰ ਅਜ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਤਰੀ ਅਜੇਹੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪਇਆ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਖੋ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਗੋਵਿੰਦ, ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੈ। ਕੇਸ ਤੇ ਸਰੀਰ ਆਪ ਭੀ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਨ। ਤੂੰ ਠੀਕ ਤੱਕਿਆਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਅਮੀਰ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਰਹਿਆ ਹਾਂ; ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।”

“ਤੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਹੈਂ, ਸਿਧਾਰਥ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਘਟ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਤੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੱਲ ਕੀ ਹੋਵਾਂਗਾ ?”

“ਕੀ ਤੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਗੁਆ ਲਇਆ ਹੈ ?”

“ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਲਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆ ਲਇਆ ਹੈ—ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੂਰਤਾਂ ਦਾ ਗੋੜ ਛੇਤੀ ਭੋਂਦਾ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ ! ਕਿਥੇ ਹੈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਧਾਰਥ, ਕਿਥੇ ਹੈ ਸਮਾਨਾ ਸਿਧਾਰਥ, ਤੇ ਕਿਥੇ ਹੈ ਸਿਧਾਰਥ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪੁਰਸ਼ ? ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਛੇਤੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗੋਵਿੰਦ ! ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ।”

ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਗੋਵਿੰਦ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਮਿਤ੍ਰ ਵੱਲ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ। ਉਸ ਛਿਨ, ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮੇਂ, ਅਦਭੁਤ ਨੀਂਦ ਪਿਛੋਂ, ਓਮ ਵਿਚ ਰਚਣ ਮਿਚਣ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨੋਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਜਾਦੂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੰਦਰ ਓਮ ਆਉਣ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਰੋਗੀ ਸੀ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਿਛੜਦੇ ਭਿਕਸੂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਬਹੁਤ ਸਤਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੁਕਾ ਸੀ ਜਦ ਉਹ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਟਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਕੁਲ, ਪਰ ਅਜੇ ਭੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ, ਉਸ ਉਹ ਸਮਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆਂਦਾ। ਉਸ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਦ ਉਸ ਕਮਲਾ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਡੀਂਗ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਤਿੰਨ ਉੱਚੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵਣ ਦੀ : ਭੁੱਖਿਆਂ ਰਹਿਣਾ, ਉਡੀਕਣਾ ਤੇ ਸੋਚਣਾ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਸੀ; ਉਸ ਦਾ ਬਲ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਟੋਹਣੀ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮੋਹਨਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਇਹ ਤਿੰਨ ਹੁਨਰ ਕਮਾਏ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਉਹ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੀ ਉਸ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨ ਹੀ ਭੁਖਿਆ ਰਹਿਣਾ, ਨ ਉਡੀਕਣਾ, ਨ ਸੋਚਣਾ। ਉਸ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਰਜ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ, ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਤੇ ਐਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲਈ। ਉਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਾ ਗਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਚੀ ਜੀਅ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ।

ਹੁਣ, ਉਸ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਕ ਵੇਰ ਸੂਰਜ ਹੇਠ ਖੜਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਬਾਲ ਹੁੰਦਾ ਖੜੋਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ। ਕੈਸਾ ਅਜੀਬ ਹੈ ਇਹ ! ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਚਿਟੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਦ ਬਲ ਘਟਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਭੀ ਫੇਰ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁਸਕਰਾਉਣਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਠੀਕ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਲਬਧ ਅਜੀਬ ਸੀ ! ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਫੇਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਖਣਾ; ਨੰਗਾ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਖੜਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੰਜ ਨ ਕੀਤਾ; ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਹੱਸਣ ਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਬੇਵਕੂਫ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਹੱਸਣ ਨੂੰ।

ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਤੇ ਹੱਸਿਆ, ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਇਹ ਕਹਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਚਮਕ ਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਉਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪੁੱਠੇ ਵਗਦਿਆਂ, ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਦਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਡੁਬਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ—ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ—ਜਾਂ ਉਸ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ?

ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਤਨੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਅਨੋਖੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਲੜਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਰਹਿਆ, ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ, ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਜਦ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਂ ਤਾਂ ਆਤਮ ਸੁਧੀ ਨੇ ਮੋਹ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਆ, ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਝੱਲੀ। ਮੈਂ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ ਸਿਖਿਆ, ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਜਿਤਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਅਸਚਰਜ ਦੂਡ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੇੜ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਛਡਣ ਤੇ ਮੈਂ ਮਜਬੂਰ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕਮਲਾ ਤੋਂ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ, ਮੈਂ ਧਨ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਉਜਾੜਿਆ, ਸੁਆਦੀ ਅਮੀਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਲਈ ਸੁਆਦ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆਉਣ ਲਈ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲਈ, ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲਾਉਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਬੱਚਾ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਸੋਚਵਾਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ? ਅਜੇ ਇਹ ਚੰਗਾ ਰਹਿਆ ਜੋ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਦਾ ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਰਾਹ ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੱਚਾ ਬਣਨ ਤੇ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਵਧੇਰੇ ਮੂਰਖਤਾ, ਇਤਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਦਕਾਰੀਆਂ, ਇਤਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਭੁੱਲਾਂ, ਇਤਨੀ ਬਹੁਤ ਗਿਲਾਨੀ, ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪਇਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਦਿਲ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਮਿਹਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੁੜ ਓਮ ਸੁਣਨ ਲਈ, ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ, ਮੁੜ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਗਣ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਲਭਣ ਲਈ ਮੁੜ ਮੂਰਖ ਬਣਨਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਜੀਉਣ ਲਈ ਪਾਪ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸਨ। ਅਜੇ ਭੀ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲਿਜਾਏਗਾ ? ਇਹ ਰਾਹ ਬੇਸਮਝੀ ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਲੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੋਲ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਭੀ ਇਹ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਇਸ ਤੇ ਤੁਰਾਂਗਾ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ? ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਚੰਗੀ ਲੰਮੀ ਨੀਂਦ, ਜਿਸ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ? ਜਾਂ ਓਮ

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਜਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭੱਜ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਦੌੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਖਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਲ ਵਾਂਗ ਅੰਬਰ ਹੇਠ ਖੜਾ ਹਾਂ ? ਆਹ ! ਇਹ ਦੌੜ ਤੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕੇਹੇ ਚੰਗੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੁਲੇਲ, ਮਸਾਲਿਆਂ ਦਾ, ਵਾਧੇ ਤੇ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਸ਼ਰਾਬ ਖੋਰੀ ਤੇ ਜੂਏ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫਰਤ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧ੍ਰਿਕਾਰਦਾ ਸਾਂ ! ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਠੀ ਬਣਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਖੁਆਇਆ ਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਕਰੂਪ ਬਣਾਇਆ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ, ਇਕ ਵੇਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਚਤੁਰ ਹੈ ਫੇਰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਂਗਾ । ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਹੁਣ ਨੀਚਤਾ, ਬੇਵਕੂਫ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਸੱਖਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਨੇ ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਤੇ ਭੈੜੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਪਿਛੋਂ ਭੀ, ਤੈਨੂੰ ਫੇਰ ਚੰਗਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰ ਪਾਇਆ, ਤੂੰ ਕੁਝ ਪਾ ਲਇਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

ਸੋ ਉਸ ਅਪਣੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਸੀ । ਉਸ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਿਆ ਜੋ ਭੁਖ ਕਰਕੇ ਕੜਕੜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਖ ਤੇ ਦੁਰਗੰਧ ਨੂੰ ਚੱਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਮੌਤ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ ਸੀ । ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ । ਉਹ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਬਣਾ ਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਉਜਾੜ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਅਜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਉਸ ਕੌਮਲ ਤੇ ਚੰਗੇ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਨ ਵਾਪਰਦਾ; ਪੂਰੀ ਬੇਉਮੀਦੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਸਮੇਂ, ਮਨ ਦੇ ਖਿਚਾਉ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਹ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਝੁਕ ਪਾਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਦੀ ਗਿਲਾਨੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ । ਅੰਦਰ ਦਾ ਪੰਛੀ, ਸਾਫ਼ ਚਸ਼ਮਾ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਜੀਉਂਦੀ ਸੀ—ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ 'ਚਿਹਰਾ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਹੇਠ ਦਮਕਦਾ ਸੀ ।

ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਤਜਰਬਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿਖਿਆ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਐਸ਼ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜੋੜਨੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਮੈਂ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁਣੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ, ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੀ । ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ

ਮੈਂ ਇਹ ਸਿਵਾਣਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਇਹ ਪੰਛੀ ਮਰ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ? ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਰ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਿਸ ਲਈ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਏ। ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਕਰੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਸਮੇਂ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਉਸ ਦਾ 'ਆਪਾ' ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ, ਡਰਾਉਣਾ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਆਪਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹੇ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਸਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜਿਤ ਲੈਂਦਾ, ਜੋ ਮੁੜ ਮੁੜ ਫੇਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਲੁਟ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿਤਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅਨੰਦ ਮਈ ਦਰਿਆ ਨੇੜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਮਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਹੁਣ ਇਕ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਇਤਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਬਿਨਾ ਡਰ ਦੇ?

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਯੋਗੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਇਸ ਆਪੇ ਨਾਲ ਅਵਾਈਂ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਿਦਿਆ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਟਕ ਸੀ; ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਜਨ, ਅਧਿਕ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਅਧਿਕ ਹਿੰਸਾ, ਅਧਿਕ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਘੁਮੰਡੀ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਵੱਧ ਚਾਹ ਰਖਦਾ ਸੀ—ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ, ਸਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਅਕਲਮੰਦ, ਸਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਇਸ ਪੁਜਾਰੀ ਧਨ ਅੰਦਰ, ਇਸ ਘੁਮੰਡ ਵਿਚ, ਇਸ ਅਕਲ ਅੰਦਰ ਰੀਂਘਦਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਥੇ ਜੰਮ ਕੇ ਬੈਠਾ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਤੇ ਤਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਠੀਕ ਸੀ, ਕਿ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣਾ ਪਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਕਤ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਗੁਆਉਣ ਲਈ; ਉਹ ਸੀ ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ, ਜੁਆਰੀਆ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਬਣਨਾ ਪਇਆ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਸਮਾਨਾ ਮਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਏ। ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘਾਉਣੇ ਪਏ ਸਨ, ਗਿਲਾਨੀ ਸਹਿਣੀ ਪਈ, ਅੰਤ ਤਕ ਸਖਣੀ ਤੇ ਬਿਅਰਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਸਬਕ ਸਿਖਣੇ ਪਏ। ਓਦੋਂ ਤਕ ਹਰ ਕੌੜੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤਕ ਪੁਜ ਗਇਆ ਸੀ ਤਾਕਿ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤ ਸਿਧਾਰਥ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਮਰ ਮਿਟ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਗ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਮਿਥਿਆ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਮਿਥਿਆ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਜਵਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਬੱਚਾ ਸੀ—ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਰਥ—ਤੇ ਉਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ।

ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ, ਉਸ ਆਪਣੀ ਭੁਖ ਨੂੰ

ਸੁਣਿਆ, ਇਕ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਦੀ ਘੁੰ ਘੁੰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸ਼ਹਿਤ ਸੁਣਿਆ ।
 ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ । ਜਿਤਨਾ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ
 ਮੋਹ ਲਇਆ ਸੀ ਇਤਨਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੋਹਿਆ, ਕਦੇ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਗਦੇ
 ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਪਹਿਲੇ ਇਤਨੀ ਸੋਹਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ
 ਭਾਸਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਗੱਲ ਦਸਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਕੁਝ ਜੋ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸੀ । ਸਿਧਾਰਥ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ
 ਸੀ; ਬੁੱਢਾ ਥਕਿਆ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਿਧਾਰਥ ਅੱਜ ਇਸ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਇਆ ਸੀ । ਨਵ
 ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਡੂੰਘਾ ਪਿਆਰ ਜਾਗ ਪਇਆ, ਤੇ ਉਸ
 ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ।

ਮਲਾਹ

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਉਹੀ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਮਲਾਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਰ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਗਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਰੇ, ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਦਾ ਰਾਹ, ਮੇਰੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੀ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ !

ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਨਿਰਮਲ ਹਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਲੌਰੀ ਲੀਕਾਂ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਮਕਦੇ ਮੋਤੀ ਉਠਦੇ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਬੁਲਬੁਲੇ ਤਰਦੇ, ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਦਰਿਆ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ—ਹਰੀਆਂ, ਚਿੱਟੀਆਂ, ਨਿਰਮਲ, ਅਸਮਾਨੀ। ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਤਗਯ ਸੀ ! ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਜਾਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, “ਇਸ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉ, ਇਸ ਕੋਲ ਰਹੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖੋ।” ਹਾਂ ! ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਝੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਭੇਦ, ਸਾਰੇ ਭੇਦ।

ਪਰ ਅੱਜ ਉਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਕੋ ਭੇਦ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਇਕੋ ਜਿਸ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਤੇ ਚਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਰਿਆ ਸਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਦਾ ਓਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਛਿਨ ਇਹ ਨਵਾਂ ਹੈ। ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਉਸ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਧੁੰਦਲੇ, ਜੇਹੇ ਸ਼ੱਕ, ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਯਾਦ ਤੇ ਗ਼ੈਬੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਉਠਿਆ; ਭੁੱਖ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਅਸਹਿ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਕੁਤਰ ਕੁਤਰ ਕਰਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ।

ਜਦ ਉਹ ਘਾਟ ਤੇ ਪੁਜਾ, ਅਗੇ ਹੀ ਬੇੜੀ ਉਥੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਲਾਹ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ। ਉਹ ਭੀ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ।

“ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਲੈ ਚਲੋਗੇ ?” ਉਸ ਪੁਛਿਆ।

“ਮਲਾਹ ਅਜੇਹੇ ਨਾਮੀ ਦਿਸਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਤੇ ਪੈਦਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬਠਾ ਚਲ ਪਇਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੁਣੀ ਹੈ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਚਲਣਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੁਆਦੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਸਹਿਜੇ ਝੂਮਦਿਆਂ ਮਲਾਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਹਜ਼ੂਰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਕੀ ਹਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ?”

“ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਰਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਓਹ! ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਇਸ ਦੀ ਚਾਹ ਛੱਡ ਜਾਉਗੇ। ਇਹ ਸੋਹਣੇ ਕਪਣੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਸਿਆ। “ਮੈਂ ਅਗੇ ਭੀ ਅੱਜ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਜਾਂਚਿਆ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਪੜੇ ਮੈਥੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰੋਗੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਝੰਡਟ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ? ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਨ ਦਾ ਭਾੜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ।”

“ਸ਼ਰੀਫ ਪੁਰਸ਼ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ?” ਮਲਾਹ ਹੱਸਿਆ।

“ਮੈਂ ਮਖੌਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਿਆ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਤੁਸੀਂ ਅਗੇ ਭੀ ਇਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਮੁਫਤ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਸੀ, ਸੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਭੀ ਅਜੇਹਾ ਕਰੋ ਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਲੈ ਲਉ।”

“ਤੇ ਕੀ ਸ਼ਰੀਫ ਪੁਰਸ਼ ਬਿਨ ਕਪੜਿਆਂ ਹੀ ਰਹੇਗਾ?”

“ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਨ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਦੇਵੋ ਤੇ ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਾਇਕ, ਜਾਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਗਿਰਦ ਰਖ ਲਵੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬੇੜੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਮਲਾਹ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬੜਾ ਚਿਰ ਅਣਜਾਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ।

“ਮੈਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹਾਂ,” ਉਸ ਅੰਤ ਕਹਿਆ। “ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵੇਰ ਮੇਰੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਭੀ ਪਹਿਲੇ ਦੀ। ਮੈਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲੈ ਕੇ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਕੇ ਵਿਛੜੇ ਸਾਂ। ਕੀ ਓਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।”

“ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹੈ। ਜਦ ਤੁਸਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਸੀ।”

“ਜੀ ਆਇਆ ਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ। ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਵਾਸਦੇਵ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਬਣੋਗੇ, ਮੇਰੀ ਹੀ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਸਵੇਂਗੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਹੋ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਕਿਉਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਹੋ।”

ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾ ਤਿੱਖਾ ਹੋਣ

ਕਰਕੇ ਵਾਸਦੇਵ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਪੂ ਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੀਆਂ, ਤਕੜੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ, ਬੇੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦਿਆਂ, ਬੇੜੀ ਚਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਬੈਠ ਗਇਆ। ਉਸ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵੇਰ, ਪਿਛਲੇ ਸਮਾਨਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਨਿਘ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਦਾਵਤ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਉਹ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੇੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਨੂੰ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਖਾਧਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਬ ਵੀ, ਜੋ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪਿਛੋਂ, ਜਦ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਲਗਾ ਉਹ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਘੜੀ ਪਿਛੋਂ ਅੱਜ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਦਸਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਰਾਤ ਪਈ ਤਕ ਚਲਦੀ ਗਈ।

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ; ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੰਬੰਧੀ, ਉਸ ਦੀ ਦੂਡ, ਉਸ ਦੇ ਐਸ਼ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਇਹ ਮਲਾਹ ਦੀ ਇਕ ਵਡੀ ਖੂਬੀ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਬਿਨਾ ਕਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਇੰਤਜਾਰੀ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਭੀ ਅਣਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਭੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਸਲਾਹਣਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ—ਕੇਵਲ ਉਸ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਸ੍ਰੋਤਾ ਲੱਭਣਾ ਕਿਤਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ, ਹਿੰਮਤਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ, ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਜਦ ਉਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਓਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਿਆ, ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਲਈ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਭਾਸਿਆ, ਮਲਾਹ ਨੇ ਦੂਣੀ ਮਨ-ਇਕਾਗਰਤਾ, ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ, ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸੁਣਿਆ।

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਖਤਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਲੰਬਾ ਠਹਿਰਾ ਆ ਗਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਇਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ; ਦਰਿਆ ਨੇ ਤੁਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਤੁਸਾਡੇ ਵੱਲ ਭੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ-ਭਾਵ ਹੈ, ਇਹ ਤੁਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ। ਸਿਧਾਰਥ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰੋ। ਮੇਰੀ ਭੀ ਕਦੇ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਆਉ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੁ; ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਤੇ ਰੋਟੀ ਹੈ।”

“ਆਪ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ!” ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, “ਧੰਨਵਾਦ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰੋ। ਵਾਸਦੇਵ, ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਇਤਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਭੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਲੋਕ

ਹਨ ਜੋ ਸੁਣਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਆਪ ਜੇਹਾ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂਗਾ।"

"ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਿਖੋਗੇ," ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ। ਦਰਿਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖੋਗੇ। ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਗੇ ਹੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖ ਚੁਕੇ ਹੋ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਵੱਲ ਚਲਣਾ, ਚੁੱਭੀ ਲਾਉਣੀ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਖੋਜਣੀਆਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿਧਾਰਥ ਚੱਪੂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣੇਗਾ; ਸਿਧਾਰਥ, ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮਲਾਹ ਬਣੇਗਾ। ਇਹ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਖ ਲਉਗੇ।"

ਕੁਝ ਚੁਪ ਪਿਛੋਂ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ: "ਹੋਰ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ, ਵਾਸਦੇਵ?"

ਵਾਸਦੇਵ ਉੱਠ ਪਇਆ ਤੇ ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਸੌਂ ਚਲੀਏ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਹੋਰ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੱਭ ਲਉਗੇ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋਵੋ। ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਣਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ; ਇਸ ਬਿਨਾ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਬੋਲ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਤਾਦ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮਲਾਹ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਰਿਆ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਧਨ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਲਈ, ਵਿਆਹਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਦਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਇਸ ਔਕੜ ਚੋਂ ਲੰਘਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਲਾਹ ਉਥੇ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ, ਮਸਾਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਰਿਆ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਰਿਆ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੌਂ ਜਾਈਏ, ਸਿਧਾਰਥ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਮਲਾਹ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇੜੀ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਸਿਖਿਆ। ਜਦ ਘਾਟ ਤੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਲ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ, ਲਕੜਾਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਪੇੜਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਤੋੜਦਾ। ਉਸ ਚੱਪੂ ਬਣਾਉਣੇ ਸਿਖੇ, ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਬਣਾਈਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜੋ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਿਖਦਾ ਸੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਦਿਨ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਝਟ ਪਟ ਲੰਘ ਗਏ। ਪਰ ਜੋ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ। ਉਸ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਉਸ ਇਹ ਸਿਖੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ; ਸ਼ਾਂਤ ਦਿਲ ਨਾਲ, ਉਡੀਕ ਨਾਲ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ, ਬਿਨਾ ਗੁੱਸੇ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ, ਵਾਸਨਾ ਰਹਿਤ, ਬਿਨਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਰਾਇ ਦਿਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਲ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਾਸਦੇਵ ਵਧੇਰੇ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਕਹਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਇਕ ਵੇਰ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਭੇਦ ਭੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਜੇਹਾ ਕਿ ਸਮਾਂ?"

ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨੂਰ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਟ ਫੈਲ ਗਈ।

"ਹਾਂ! ਸਿਧਾਰਥ," ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਕੀ ਤੇਰਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰਿਆ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸਭ ਥਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ, ਨਿਕਾਸ ਤੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ, ਆਬਸ਼ਾਰ ਤੇ, ਘਾਟ ਤੇ, ਵਹਿੰਦਿਆਂ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ, ਸਭ ਥਾਂ? ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕੇਵਲ ਉਸ ਲਈ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਭੂਤ ਕਾਲ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ?"

"ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ," ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, "ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਲੜਕਾ, ਸਿਧਾਰਥ ਗੁੜਿਆ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਸਿਧਾਰਥ, ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਡਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਭੀ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵੱਲ ਮੋੜ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਇਸ ਢੰਡ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਫੇਰ ਕੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਡਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਕੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਦ ਕੋਈ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਤੇ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?" ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਵੱਲ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਬੋੜਾ ਜੇਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਕੰਡ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖਿਆ ਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਜਦ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ? ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ, ਬਲਦ ਦੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਪੰਛੀ ਦੀ, ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਹੋਕੇ ਭਰਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ?"

"ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ," ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, "ਸਾਰੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਨ।"

"ਤੇ ਕੀ ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ", ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, "ਜਦ ਕੋਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ?"

ਵਾਸਦੇਵ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ, ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਵਿਤ੍ਰ

‘ਓਮ’ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿਆ। ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਟਪਦਾ ਗਇਆ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮਲਾਹ ਵਰਗੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ—ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਨੂਰ ਭਰੀ; ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਪੂਰ, ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰ, ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਬੁਢਿਆਂ ਵਾਂਗ। ਬਹੁਤ ਮੁਸਾਫਰ, ਜਦ ਦੋਨਾਂ ਮਲਾਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਦੇਖਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾ ਸਮਝਦੇ। ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਰੁਖ ਦੇ ਤਨੇ ਤੇ ਬੈਠਦੇ। ਦੋਨੋਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ, ਜੇਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਿਰਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਰੱਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ। ਕਦੇ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਗਲਬਾਤ, ਜਾਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬਾਰੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੌਤ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਚਪਨ; ਤੇ ਜਦ ਦਰਿਆ ਭੀ ਉਸੇ ਘੜੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਦਸਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ, ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਗੱਲ ਸੋਚਦੇ, ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਸੁਆਲ ਦੇ ਇਕੋ ਉੱਤ੍ਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤਣ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਮਲਾਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੇ ਜਲਾਲ ਭਾਸਦਾ। ਕਦੇ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੁਸਾਫਰ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਤਣੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਔਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਛੇੜ ਦਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਮੰਨਦਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਲਾਹ ਮੰਗਦਾ। ਕਦੇ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗਦਾ, ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ, ਕਦੇ ਇਹ ਭੀ ਵਾਪਰਦਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਆ ਨਿਕਲਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਣ ਤੇ ਦੋ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼, ਮਹਾਤਮਾ ਜਾਂ ਜਾਦੂਗਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਹਵਾਨ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸੁਆਲ ਪੁਛਦੇ ਪਰ ਉਤ੍ਰ ਕੋਈ ਨ ਮਿਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨ ਜਾਦੂਗਰ ਤੇ ਨ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਲੱਗਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਬੁਢੇ ਲੱਭਦੇ, ਜੇਹੜੇ ਗੂੰਗੇ ਸਗੋਂ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਗੰਵਾਰ ਜਾਪਦੇ। ਉਹ ਖੋਜੀ ਲੋਕ ਹੱਸਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਤਨੇ ਮੂਰਖ ਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ ਜੋ ਅਜੇਹੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨ ਗਣਿਆ। ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਕੁਝ ਭਿਕਸ਼ੂ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਆ। ਪਾਤਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਬਰ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਬੀਮਾਰ ਸਨ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਖਰੀ ਲੋਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਦਾ ਲਈ ਆਵਾਗੁਇਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਟੋਲੀ ਪੁਜ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ। ਭਿਕਸ਼ੂ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਾਫਰ ਗੌਤਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਲੋਕ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਕਨਾਤੀਸ ਦੇ ਖਿੱਚੇ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਜਿਥੇ

ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਲੇਟ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਥੇ ਯੁਗ ਦੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਨੰਤ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ, ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤੇ ਪੁਜੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ, ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸੋਚਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਭੀ ਇਕ ਵੇਰ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਉਸ ਭੀ ਡਰ ਸਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜੋ ਉਸ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਵਾਂਗ ਗੁਸਤਾਖੀ ਭਰੇ ਤੇ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵਡੇਰੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਉਹ ਅਨਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਜੋ ਉਹ ਗੋਤਮ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਚਾ ਖੋਜੀ, ਜੋ ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਢੂੰਡਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਕੋਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਲੱਭ ਲਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਰਾਹ ਤੇ ਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ, ਜੋ ਅਨੰਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਸਭ ਥਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਅੱਡਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ, ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰੀ ਕਮਲਾ ਭੀ ਇਸ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਢੰਗ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗੋਤਮ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਾਗ਼ ਭੇਟ ਕਰ, ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਸੁਖ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੇਵਾ ਦਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਗੋਤਮ ਦੀ ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹ ਸਾਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ, ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁਜ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੜਕਾ, ਛੋਟੀ ਥੱਕ ਗਇਆ। ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਰੰਜੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਬਰੂ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਉਸ ਕਰਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਮਲਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਅਰਾਮ ਕਰਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਝਿੜਕਾਂ ਭੀ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਇਹ ਬਕਾ ਕੇ ਚੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਯਾਤਰਾ, ਉਹ ਭੀ ਅਣਜਾਣੇ ਥਾਂ ਦੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਅਣਜਾਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ, ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਇਆ ਮਰੇ—ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸੀ!

ਯਾਤਰੂ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਦ ਛੋਟੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਆਪ ਥੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਜਦ ਲੜਕਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਮਲਾ ਸਿਰ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਬੈਠ ਗਈ, ਅੱਖਾਂ

ਅਧ ਮੀਟੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ, ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਨੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕੁਰਲਾ ਕੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ। ਲੜਕਾ ਚੌਂਕਿਆ, ਉਸ ਮਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਡਰ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਬੱਗਾ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਕਾਲਾ ਸੱਪ ਬਾਹਰ ਰੀਘਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਡਸਿਆ ਸੀ।

ਦੋਨੋਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜੇ ਕਿ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਸਕਣ। ਜਦ ਉਹ ਪੱਤਣ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ, ਕਮਲਾ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਜੋਗੀ ਨ ਰਹੀ। ਲੜਕੇ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਤੇ ਚੰਬੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਭੀ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਰਲ ਉਚੀ ਉਚੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਤਕ, ਜੋ ਪੱਤਣ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਆਇਆ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕ ਬੇੜੀ ਤਕ ਲੈ ਗਇਆ। ਮੁੰਡਾ ਭੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਸਿਧਾਰਥ ਖੜਾ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਤਾਂਹ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਲੜਕੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਯਾਦ ਕਰਾਈ। ਫੇਰ ਉਸ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਪਾਤਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੁਰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ। ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗਾ।

ਕਮਲਾ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਧੌਤਾ ਗਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕਾਲਾ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵਨੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ। ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲੇਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕਦੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੁਫਨਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁਸਕਰਾਇਆਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤਕਿਆ। ਉਸ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਜਾਂਚੀ, ਸੱਪ ਡਸਣਾ ਯਾਦ ਆਇਆ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਦਿਆ।

“ਫਿਕਰ ਨ ਕਰ”, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਉਹ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ।”

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਔਖਾ ਲੱਗ ਰਹਿਆ ਸੀ। “ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ,” ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਤੁਸਾਡੇ ਧੌਲੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨੱਢੇ ਸਮਾਨਾ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਹੋ ਜੋ ਬਿਨਾ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਮਿਟੀ ਭਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਉਸ ਸਮਾਨੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋ। ਸਿਧਾਰਥ, ਤੁਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਆਹ ! ਮੈਂ ਭੀ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ, ਬੁੱਢੀ—ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਸੀ ?”

ਸਿਧਾਰਥ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। “ਪਿਆਰੀ ਕਮਲਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੁਰਤ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਸੀ।”

ਕਮਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਹਿਆ, “ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਸੀ ? ਉਹ ਤੁਸਾਡਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੈ।”

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਫਿਰੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਲੜਕਾ ਉਚੀ

ਉਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਹਿਆ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਭਜਨ ਯਾਦ ਆ ਗਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਆਪ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਉਹ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁੜ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗਾਉਂਦਾ ਗਇਆ, ਬੱਚਾ ਚੁਪ ਕਰ ਗਇਆ। ਬੋੜੇ ਹਟਕੋਰੇ ਲੈਂਦਾ ਲੈਂਦਾ ਸੌਂ ਗਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਚੁਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਖੜਾ ਚਾਵਲ ਪਕਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਇਆ।

“ਉਹ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੱਧਮ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ।

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਲਾਟ ਉਠ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਸੀ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਮੁੜ ਹੌਸ ਪਰਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪੀੜ ਦਿਸਦੀ ਸੀ; ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੱਗੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪੀੜ ਜਾਚੀ। ਉਸ ਚੁਪ ਚਾਪ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਉਡੀਕਦੇ ਪੀੜ ਜਾਚੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵੰਡੀ। ਕਮਲਾ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ; ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਉਸ ਦੀ ਝਾਤ ਮੰਗਦੀ ਸੀ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, “ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭੀ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਸਿਧਾਰਥ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹੋ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਝ ਨ ਬੋਲਿਆ; ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿਆ।

“ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ?” ਕਮਲਾ ਪੁਛਿਆ, “ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲੱਭ ਗਈ ਹੈ?”

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ।

“ਹਾਂ,” ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।”

“ਤੁਸਾਨੂੰ ਲਭ ਚੁਕੀ ਹੈ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਲਕੜੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ।

ਕਮਲਾ ਉਸ ਵੱਲ ਟਿਕ ਟਿਕੀ ਲਾ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਗੌਤਮ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਰਥ ਲੱਭਾ। ਇਹ ਭੀ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਜਿਤਨਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜੀਭ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਚੁਪ ਕਮਲਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸ ਭੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਜੋਤ ਘਟਦੀ ਦੇਖੀ। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅੰਤਲੀ ਕੰਬਣੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਕਮਲਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਦਿਤੀਆਂ।

ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮਿ੍ਰਤੂ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਉਸ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ—ਬੁੱਢਾ, ਥਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ, ਤੇ ਸੁਕੜੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹ—ਤੇ ਯਾਦ

ਕੀਤਾ ਇਕ ਸਮਾਂ ਜਦ ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਜ਼ੀ ਕਟੀ ਅੰਜੀਰ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਵਕਫੇ ਲਈ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬੱਗਾ ਚਿਹਰਾ, ਬਕੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਭੀ ਬੱਗਾ, ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਤੇ ਉਸ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਲਾਲ ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ, ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਦੇ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਗਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਅਮਰ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਨੰਤ ਹੋਣਾ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਉਹ ਉਠਿਆ, ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਲਈ ਬੜੇ ਚਾਵਲ ਪਕਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਨ ਖਾਧੇ। ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਬਕਰੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੋਨਾਂ ਬੁਢਿਆਂ ਨੇ ਬੋੜਾ ਘਾਹ ਫੂਸ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ। ਵਾਸਦੇਵ ਲੇਟ ਗਇਆ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਇਆ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਝੌਂਪੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ, ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ, ਭੂਤ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਹੇਠ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਕਦੇ ਕਦੇ, ਪਰੰਤੂ, ਉਹ ਉਠਦਾ, ਝੌਂਪੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੰਨ ਲਾ ਸੁਣਦਾ ਜੋ ਲੜਕਾ ਸੋਂ ਰਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਸਦੇਵ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਕੋਲ ਗਇਆ।

“ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ?” ਉਸ ਕਹਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਵਾਸਦੇਵ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਬੈਠਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਖਿਆਲਾਂ, ਏਕਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਪਈ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਫਸੋਸ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”

“ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਅਫਸੋਸ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਜੋ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਲ ਗਇਆ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਭੀ ਤੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਿਧਾਰਥ ਆਉ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਚਲੀਏ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਭੀ ਉਸੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਮੇਰੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਸੁਆਸ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਮਲਾ ਦੀ ਚਿਖਾ ਭੀ ਉਸੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਬਣਾਵਾਂਗੇ—ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸੀ।”

ਮੁੰਡਾ ਅਜੇ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ।

ਪੁੱਤ੍ਰ

ਡਰਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਤੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਲੜਕਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਸਹਮਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸ ਚਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿਆ। ਪਰ ਬੜੇ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਬੱਗੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਦਾ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ, ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ—ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਭੀ ਦੇਖ ਲਇਆ ਤੇ ਸਮਝ ਲਇਆ ਜੋ ਯਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਲੜਕਾ ਸੀ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਪਲਿਆ, ਚੰਗੇ ਖਾਣੇ ਖਾਣ, ਗਦੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸੌਣ ਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ੋਕ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਗੜੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਇਕ ਓਪਰੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਥਾਂ ਤੇ ਝਟ ਪਟ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਜੋਰ ਨ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਲੜਕੇ ਲਈ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰਦਾ। ਸਦਾ ਉਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਏਗਾ।

ਜਦ ਲੜਕਾ ਉਸ ਪਾਸ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਗਿਣਿਆ ਸੀ। ਵਕਤ ਲੰਘਦਾ ਗਇਆ ਪਰ ਲੜਕਾ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਨ ਭਿਜਿਆ, ਇਕੱਲਾ ਉਦਾਸ ਹੀ ਰਹਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਘੁਮੰਡੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਤੇ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਾਲ ਅਗੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ, ਜਦ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਜਦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਸਗੋਂ ਕੇਵਲ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਔਖ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਔਖ ਨੂੰ, ਲੜਕੇ ਬਿਨਾ ਆਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ, ਚੰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟਾ ਸਿਧਾਰਥ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਬੁਢਿਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਵੰਡ ਲਇਆ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਝੌਂਪੜੀ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ।

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਬਰ ਨਾਲ, ਇਸ ਆਸ ਤੇ, ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੁੰਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਰਤ ਕੇ

ਮੋੜਵਾਂ ਪਿਆਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਵਾਸਦੇਵ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ, ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਚੁਪ ਰਹਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਛੋਟਾ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਟਕ ਕੱਚਾ ਉਤ੍ਰ ਦੇ, ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਆਖਿਆ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਦੋਨੇ ਪਿਆਲੇ ਤੋੜ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਭਰਦ ਵਾਸਦੇਵ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ।

“ਖਿਆ ਕਰਨਾ”, ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਤੇ ਨ ਖੁਸ਼ ਹੈਂ। ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਤੈਨੂੰ ਭੰਡ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ। ਇਹ ਛੋਟਾ ਪੰਛੀ ਕਿਸੇ ਵਖਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਧਨ ਦੋਲਤ ਤੇ ਸਹਿਰ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਭੰਗ ਆ ਕੇ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਤਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਮਰਜੀ ਵਿਰੁਧ ਛੱਡਣਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਪੁਛਿਆ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਹੱਸਿਆ ਸੀ, ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਤੇ, ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇਰੇ ਤੇ, ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਬੇਵਕੂਫੀਆਂ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਲੋਟ ਪੋਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਜਵਾਨੀ ਵੱਲ। ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਤੂੰ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੁਛ ਵੇਖ ਤੇ ਸੁਣ ਇਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਔਖੇ ਹੋਏ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਤੇ ਭੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸੁਭਾਵ ਉਲੀਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?” ਉਸ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਦੇਵੇ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਲੜ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਤਕ ਪੁਜ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਲਵਾਂਗਾ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਭੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਸਦਿਆ ਗਇਆ ਹੈ।”

ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਨਿੱਘ ਆ ਗਇਆ। “ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੈ,” ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਉਹ ਭੀ ਸਦਿਆ ਗਇਆ ਹੈ; ਉਹ ਭੀ ਅਮਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੱਗ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪਇਆ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਰਾਹਾਂ, ਕਿਹੜੇ ਕਰਤਵਾਂ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਸ਼ਾਂ ਦਾ? ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਥੋੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਕਠੌਰ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਸਹੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਵੱਲਾਂ ਕਰੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਅਨਿਆਇ ਕਰੇਗਾ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਾਪ ਕਮਾਏਗਾ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਕਿ ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਰਹਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਤੇਰਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੈ? ਕੀ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਚੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ?”

“ਨਹੀਂ, ਵਾਸਦੇਵ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕਠੌਰ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ—ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਹਲੀਮੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲੋਂ ਤਕੜੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਪੱਥਰ ਨਾਲੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਤਾਕਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰਾਵਰ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਕੀ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਤਕੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਨਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਔਖਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਅਭਿਮਾਨੀ, ਵਿਗੜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੋਰੀ ਝੁਗੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕੋਲੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬੁਢਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਚਾਵਲ ਭੀ ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਉਸ ਜੇਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਬੁਢੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਧੜਕਣ ਰਖਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਦੰਡ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਬੈਂਦਲਿਆ। ਉਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨੀਝ ਗੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਧੀਰੇ ਜੇਹੇ ਉਸ ਪੁਛਿਆ, "ਤੁਸਾਡਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?"

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ: "ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਜਾਉ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਘਰ ਪੁਚਾਉ। ਅਜੇ ਭੀ ਉਥੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਉ। ਜੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਲੈ ਜਾਉ—ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਵਾਸਾ ਰਖੇ। ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ?"

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹੋ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ, ਜੋ ਇਤਨਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਚਲ ਸਕੇਗਾ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ? ਐਸੇ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਏਗਾ? ਕੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਜਜ਼ਬੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ?"

ਪਾਤਲੀ ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਸ ਪੋਲੇ ਜੇਹੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਤੇ ਕਹਿਆ: ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੁਛੋ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਕੀ ਸਚਮੁਚ ਤੂੰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਤੂੰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਰਾਹੀਂ, ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਰਾਹੀਂ? ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਸਿਧਾਰਥ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀ ਭੁਲ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਸੀ? ਸਮਾਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਲਾਲਚ ਤੇ ਹੋਰ ਭੁਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਬਚਾਇਆ? ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨੇਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਢੁੰਡ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ? ਕਿਹੜਾ ਪਿਤਾ, ਕਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਲੀਤ ਹੋਣ, ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਜਾਣ, ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਲੱਭਣ

ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਿਆ ? ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੈ ? ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰਾ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਚ ਜਾਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ, ਪੀੜ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਲਈ ਦਸ ਵੇਰ ਭੀ ਮਰੇਂ ਤਾਂ ਭੀ ਤੂੰ ਤਿਲ ਭਰ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ।"

ਵਾਸਦੇਵ ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਦੁਖੀ ਹੋ ਆਪਣੀ ਝੁਗੀ ਵੱਲ ਗਇਆ, ਪਰ ਸੋਂ ਨ ਸਕਿਆ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੋਹ, ਸਨੇਹ ਤੇ ਖੁਸ਼ਣ ਦਾ ਡਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। ਕੀ ਉਸ ਕਦੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿਲ ਦਿਤਾ ਸੀ ? ਕੀ ਉਸ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਸਹਿ ਕੇ ਫੇਰ ਭੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਨ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ?

ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਵਰਤਣ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਚੁਪ ਸੀ ਤੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੀ ਚੁਪ ਚਾਪ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ। ਵਾਸਦੇਵ ਭੀ ਚੁਪ ਸੀ ਤੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਮਿਤ੍ਰਤਾ, ਸਮਝ ਤੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦੋਨੋਂ ਧੀਰਜ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ।

ਇਕ ਵੇਰ ਜਦ ਬੱਚੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਈ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਹਿਆ ਸੀ, "ਤੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ," ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਿਗਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਉਸ ਕਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਝਿੜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਭੀ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਆਇਆ ਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਜਾਏ; ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਉਸ ਕਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਬੇਵਕੂਫੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੱਲੀਆਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹੀ ਉਸ ਤੇ ਹੋਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਥੇ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਗ਼ਮ ਤੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਪਿਛੇ ਮੂਰਖ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਹੁਣ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਉਮੰਗ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅਜੇ ਭੀ ਉਤਾਂਹ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਜੀਵਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ।

ਉਸ ਸਚਮੁਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪਿਆਰ, ਬੱਚੇ ਲਈ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਪਿਆਰ, ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਉਮੰਗ ਸੀ, ਇਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੀ, ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਔਖਾਂ ਦਾ ਸੌਮਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਐਵੇਂ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ

ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਨਤਰੰਗ, ਇਸ ਪੀੜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਾਉ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦਾ ਗਇਆ। ਇਸ ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਖਿੱਚ-ਪਾਊ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦਾ। ਇਹ ਪਿਤਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਸ਼ਰੀਫ ਪੁਰਸ਼, ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਧਰਮੀ ਬੰਦਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਸਤੀ—ਪਰ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਪਿਤਾ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਬਖਤ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਕਤਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਰੁੱਖੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉੱਤ੍ਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ, ਹਰ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਵਿਚ, ਹਰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਹਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਧ੍ਰਿਕਾਰ ਯੋਗ ਤੇ ਬੁਢੇ ਲੰਬੜ ਵਾਂਗ ਮਕਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆ ਗਇਆ ਜਦ ਛੋਟੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਕੜਾਂ ਕਠੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਪਰ ਲੜਕੇ ਨੇ ਝੁੰਗੀ ਨ ਛੱਡੀ, ਉਥੇ ਖੜਾ ਰਹਿਆ, ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਗੱਡਿਆ ਰਹਿਆ, ਘਸੁੰਨ ਵੱਟੀ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।

“ਆਪਣੀਆਂ ਲਕੜਾਂ ਆਪ ਲੈ ਆ,” ਉਸ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਝਗ ਸੁਟਦੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਕਹਿਆ, “ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਤੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਲਾਡ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬਣਾਂ, ਤੇਰੇ ਜੇਹਾ ਪਵਿਤ੍ਰ, ਸ਼ਰੀਫ ਤੇ ਸਿਆਣਾ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਖਾਰ, ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇਰਾ ਜੇਹਾ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਡਾਕੂ ਤੇ ਹਤਿਆਰਾ ਬਣਾਂਗਾ ਤੇ ਨਰਕ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਵੀਹ ਵੇਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।”

ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਵਹਿਸੀਆਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਲਾ ਦਿਲ ਦਾ ਗੁਬਾਰ ਕਢਿਆ। ਫੇਰ ਲੜਕਾ ਭੱਜ ਗਇਆ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ।

ਦੂਜੇ ਭਲਕ ਉਹ ਅਲੌਪ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਦੋ ਰੰਗੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਟੋਕਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਣੀ ਆਪਣੀ ਉਜਰਤ ਦੇ ਲਏ ਪੈਸੇ ਰੁਪਏ ਸਨ, ਭੀ ਗੁੰਮ ਸੀ। ਬੇੜੀ ਭੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬੇੜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਵੇਖੀ। ਮੁੰਡਾ ਦੌੜ ਗਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਪਿਛੇ ਜਾਣਾ ਹੈ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਕੋੜੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਬੜਾ ਦੁੱਖੀ ਸੀ, “ਇਕ ਬੱਚਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ

ਜਾ ਸਕਦਾ; ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਪੁਜੇਗੀ। ਦਰਿਆ ਟੱਪਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਲਹਾ ਬਣਾਈਏ, ਵਾਸਦੇਵ।”

“ਅਸੀਂ ਤੁਲਹਾ ਬਣਾਵਾਂਗੇ,” ਵਾਸਦੇਵ ਕਹਿਆ, “ਜੇਹੜੀ ਬੇੜੀ ਲੜਕਾ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇਵੋ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਾਹ ਢੂੰਡ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਨ ਭੁੱਲੋ। ਉਹੀ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਗਫਲਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਆਪ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਓ ਸਿਧਾਰਥ! ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਦੁਖ ਵਿਚ ਹੈਂ, ਉਹ ਪੀੜ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੱਸ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੂੰ ਮਨਾ ਰਹਿਆ ਹੈਂ; ਪਰ ਛੇਤੀ ਤੂੰ ਆਪ ਇਸ ਤੇ ਹਸੇਂਗਾ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤ੍ਰ ਨ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਹਾੜੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਂਸ ਕਟ ਤੁਲਹਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਘਾਹ ਦੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬਾਂਸਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਫੇਰ ਉਹ ਤੁਲਹੇ ਤੇ ਠਿਲ੍ਹ ਪਏ, ਬਹੁਤ ਹੇਠ ਪਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਤੁਲਹੇ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਖਿਚ ਦੂਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਪੁਜੇ।

“ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਹਾੜੀ ਕਿਉਂ ਲੈ ਆਇਆ ਹੈਂ?” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬੇੜੀ ਦਾ ਚੱਪੂ ਗੁੰਮ ਹੋਵੇ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹਿਆ ਸੀ—ਸ਼ਾਇਦ ਲੜਕੇ ਨੇ ਚੱਪੂ ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੋੜ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਚਮੁਚ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਚੱਪੂ ਸੀ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਬੇੜੀ ਦੇ ਥਲੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋਸਤ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ : ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੇ? ਪਰ ਉਸ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਵਾਂ ਚੱਪੂ ਘੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਲਈ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨ ਪਾਈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਇਆ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਕਦੇ ਦਾ ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਅਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਲੁਕ ਜਾਏਗਾ। ਜਦ ਉਸ ਹੋਰ ਸੋਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਾਰੇ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਪੁਜੀ ਹੈ ਤੇ ਨ ਹੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਇਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਭੀ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵੇਖਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਤਕ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ।

ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਤੇ ਉਹ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸੋਹਣੇ ਸੁਖਾਂ

ਦੇ ਬਾਗ, ਜੋ ਕਦੇ ਕਮਲਾ ਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਖੜੋ ਗਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਭੂਤ ਕਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆ ਗਇਆ। ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ, ਨੰਗੇ ਸਮਾਨੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਭਰੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਥੇ ਖੜੋਤਾ ਵੇਖਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਖੜਾ ਰਹਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਥਾਣੀ ਉਸ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਝਾਕਿਆ। ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਭਿਕਸੂ ਤੁਰਦੇ ਵੇਖੇ।

ਉਹ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਖੜਾ, ਸੋਚਦਾ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਬੜੀ ਦੇਰ ਭਿਕਸੂਆਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਕਮਲਾ ਉਚੇ ਉਚੇ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਤੁਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਉਸ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ, ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਦਿਆਂ; ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮਾਨਾ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਖਰ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਮਸੁਆਮੀ, ਨੌਕਰ, ਦਾਵਤਾਂ, ਜੁਆਰੀਏ, ਤੇ ਗਵੱਈਏ ਦੇਖੇ। ਉਸ ਕਮਲਾ ਦਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ; ਉਸ ਮੁੜ ਸਭ ਕੁਝ ਜੀਉਂ ਲਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲਏ, ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਥਕਿਆ ਮਾਂਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਜੀਅ ਖੱਟਾ ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀ ਇਛਾ ਹੋਈ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸ ਪਵਿਤ੍ਰ ਓਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਿਆ।

ਬਾਗ ਦੇ ਫਾਟਕ ਅਗੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਖੜੋਨ ਪਿਛੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਜੇਹੜੀ ਇਛਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਧਕੇਲ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਠੋਂਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਕ ਜ਼ਖਮ ਵਾਂਗ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭਗੋੜੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਉਸ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਖਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਿਆ, ਸੋ ਉਹ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਜੇਹੜਾ ਮਨੋਰਥ ਮੁੰਡੇ ਪਿਛੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਸਖਣਾਪਣ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਸੀ। ਅਫਸੋਸ ਵਿਚ, ਉਹ ਭੁੰਝੇ ਬਹਿ ਗਇਆ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਰ ਰਹਿਆ ਸੀ; ਹੁਣ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਨ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥ। ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਉਡੀਕਨਾ, ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਸਿਖ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਘੰਟੇ ਭਰੀ ਸੜਕ ਤੇ ਉਹ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਭਰੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣੀ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਗੁੱਛਮ ਮੁੱਛਾ ਹੋ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਕਈ ਘੰਟੇ ਸੁਣਿਆ, ਹੋਰ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨ ਦੇਖੇ, ਸਖਣੇਪਣ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਇਆ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਨ ਦਿਸਣ ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੁਬਣ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਘਾਵ ਦੀ ਚੀਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ

ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਓਮ ਨਾਲ ਭਰ ਲਿਆ। ਬਾਗ ਵਿਚ ਦੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਘੰਟੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ; ਚਿਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਟੀ ਧੂੜ ਕੱਠੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਇਕ ਭਿਕਸੂ ਉਸ ਵਲ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋ ਕੇਲੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਗਇਆ। ਬੁੱਢੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ।

ਮੋਢੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਦੀ ਛੁਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ। ਉਸ ਇਹ ਕੋਮਲ ਹਲਕੀ ਛੁਹ ਪਛਾਣ ਲਈ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਇਆ। ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਉਸ ਵਾਸਦੇਵ ਦਾ ਦਿਆਲੂ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਥੋੜੀ ਹੱਸਣੀ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਇਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪਏ ਕੇਲੇ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਇਕ ਉਸ ਨੇ ਪਾਤਣੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਆਪ ਖਾ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਲ ਚੁਪ ਚਾਪ ਜੰਗਲ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਪੱਤਣ ਤੇ ਆ ਗਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਛ ਨ ਕਹਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਬਾਰੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਭੱਜਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਘਾਵ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨ ਬੋਲਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਇਆ। ਜਦ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਦੁੱਧ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਪਇਆ ਸੀ।

ੳਮ

ਲੜਕੇ ਦੇ ਮੋਹ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੀਸਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਅਨੇਕ ਅਜੇਹੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਕੇ ਗਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੀ ਜਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਨ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਬਿਨਾ ਈਰਖਾ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ, ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ : ਇੰਨੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਵਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣਦੇ ਹਨ-ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਸ਼ੈਤਾਨ ਲੋਕਾਂ, ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਭੀ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਸਿਵਾਇ ਮੇਰੇ । ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਬਿਨਾ ਦਲੀਲ ਦੇ ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ । ਇਤਨਾ ਕੁ ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਹੁਣ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਨ ਤੋਂ ਤੱਕਦਾ । ਉਹ ਉਤਨਾ ਚਾਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਧੇਰੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਘਾ, ਚਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਦਿਆਲੂ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਜਦ ਉਹ ਹੁਣ ਆਮ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਂਦਾ, ਵਪਾਰੀ, ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੇ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਰਾਇ ਨੂੰ ਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨ ਭਾਈਵਾਲੀ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਦਾ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ੍ਰੈ-ਕਾਬੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੱਟ ਭੀ ਚੰਗੀ ਝੱਲ ਲਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਹੀ ਸਨ । ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ, ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੇਹੁਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗਦੀਆਂ । ਹੁਣ ਉਹ ਹੀ ਸਮਝ ਯੋਗ, ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ । ਇਕ ਮਾਂ ਦੀ ਬੱਚੇ ਲਈ ਮਮਤਾ ਸੀ, ਇਕ ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਲਈ ਝੂਠਾ ਅੰਧ-ਮਾਨ ਸੀ, ਇਕ ਮਾਨ ਭਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ, ਮਮੂਲੀ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ, ਜ਼ਰੂਰੀ, ਉਮੰਗ ਭਰੀਆਂ ਲਾਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਇਛਿਆਵਾਂ ਹੁਣ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਕੈਵੇਂ ਤੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀਆਂ । ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਫਰ ਕਰਦੇ, ਯੁੱਧ ਰਚਾਉਂਦੇ, ਕਰੜੇ ਦੁਖ ਝੱਲਦੇ ਤੇ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸ਼ਕਤੀ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅੰਧ ਭਗਤੀ, ਅੰਧ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲਗਨ ਭੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ । ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ, ਅਤਯੰਤ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਿਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਭੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਸੂਝ ਇਤਨੇ ਭਾਰੀ ਮੁੱਲ ਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਭੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੁ-ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਇੰਸ ਕੇਵਲ ਸੋਚ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅਜੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਵਾਨਾਂ ਦੇ ਫੁਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੰਬ ਪੈਂਟ ਤੇ ਪਸ਼ੂ ਭੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਅਸਲ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦਾ ਪੱਕ ਗਇਆ। ਇਹ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਇਕ ਸਕਤੀ, ਚਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਛਿਨ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ, ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਰ ਸੁਆਸ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਕੁਝਾ ਭੇਦ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਪੱਕਦਾ ਗਇਆ। ਇਹੀ ਗਿਆਨ : ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਭਿਨਾਸੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਏਕਤਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਰਫਲ ਬੁੱਢੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਲਿਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਘਾਵ ਵਿਚ ਅਜੇ ਭੀ ਚੀਸ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਹਬਲਤਾ, ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੰਮਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ, ਪੀੜ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕੁਤਰਨ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਲਾਟ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਨ ਬੁਝੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਘਾਉ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਬੇੜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਲੈ ਗਇਆ, ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕੋ ਬੱਚੇ ਦੀ ਢੂੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇੜੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਦਰਿਆ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਵਗ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਗ੍ਰੀਖਮ ਹੁੱਤ ਸੀ ਪਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਨੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਖਿੜ ਖੜਾ ਹੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਦਰਿਆ, ਬੁੱਢੇ ਮਲਾਹ ਤੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਅਡੋਲ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਝੁਕਿਆ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਉਹ ਭੁੱਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦਾ ਭੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲਣ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੁਟੀ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜਿਆ। ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪੀੜ ਨੇ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ? ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਇਕੱਲੇ, ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੇਖੇ ਕਦੇ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਨਹੀਂ

ਕਰ ਚੁਕੇ ? ਕੀ ਉਹ ਭੀ ਉਹੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਗੇੜ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ? ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਗੱਲ, ਮੁੜ ਉਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾ, ਪ੍ਰਾਲਬਧ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੇੜ ।

ਦਰਿਆ ਹੱਸਿਆ । ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ । ਹਰ ਗੱਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੀੜ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪੁਜ ਪੂਰੀ ਮੁੱਕ ਨ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇ, ਮੁੜ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਉਜੇਹਾ ਹੀ ਚੱਕਰ ਫੇਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਸਿਧਾਰਥ, ਫੇਰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਝੌਂਪੜੀ ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਾਰੇ ਭੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ, ਦਰਿਆ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਹੱਸਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਟਕਰਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪੁਜਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ, ਫੇਰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਰਜ ਕੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਘਾਵ ਅਜੇ ਭੀ ਦੁਖ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਮਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਫਤਹ ਪਾ ਸਕਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਆਸ਼ਾ-ਵੰਦੀ ਸੀ । ਜਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਝੌਂਪੜੀ ਵੱਲ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ, ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਵਾਸਦੇਵ ਅਗੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ । ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਸੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕਲਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਵਾਸਦੇਵ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਟੋਕਰੀ ਬੁਣ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਹੁਣ ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਉਂਦਾ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਘੱਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਟੇ ਜਾਂ ਬਦਲੇ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਬੁੱਢੇ ਸਾਥੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਗੇ ਕਦੀ ਉਸ ਜ਼ਿਕਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ— ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਗਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚੀਸਾਂ ਮਾਰਦੇ ਘਾਵ ਬਾਰੇ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਉਸ ਦਾ ਈਰਖਾ ਕਰਨਾ, ਅਜੇਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਸਫਲ ਜੰਗ । ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਾਂਤ ਗੱਲਾਂ ਭੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਆਪਣਾ ਘਾਵ ਭੀ ਉਸ ਅਗੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਬੇੜੀ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੇਟ ਲਈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਉਸ ਤੇ ਹੱਸਿਆ ਸੀ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਗਇਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਆਸਾਂ ਉਸ ਤਕ ਪੁਜਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਲੋਟ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਸੁੱਤੇ ਅਗੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਖਮ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਸੱਟ ਠੰਢੀ ਹੋ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਇਕ ਹੀ ਨ ਹੋ ਜਾਏ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਮੰਨਦਾ ਗਇਆ, ਸਿਧਾਰਥ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਵਾਸਦੇਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਹਿੱਲ ਸ੍ਰੋਤਾ ਉਸ ਦੀ ਮੰਨੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮਾਈ ਦੇ ਰਹਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੁੱਖ ਮੀਂਹ ਨੂੰ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭੌਲ ਸ੍ਰੋਤਾ ਆਪ ਦਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਗਵਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਅਗੰਮ ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਅੰਦਰ ਆਈ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਇਆ। ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਜਿਤਨੀ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਘੱਟ ਅਨੋਖਾਪਨ ਉਸ ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਹਰ ਗੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਵਾਸਦੇਵ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ, ਸਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਹੀ ਇਹ ਰਮਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਭੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕ ਸਕਦਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਭੀ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਗਇਆ।

ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜੇਹੀ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਪਿਆਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਇਆ, ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲੈ ਜਾ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ,” ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਪਰ ਤੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਆਉ ! ਦੋਨੋਂ ਸੁਣੀਏ; ਤੂੰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣੇਂਗਾ।”

ਦੋਹਾਂ ਸੁਣਿਆ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਬਹੁ-ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਭਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਕੋਮਲ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੂੰਜਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਝਾਕੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕਲਿਆਂ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ; ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ, ਇਕੱਲਿਆਂ, ਦੂਰ ਦੂਰੇਡੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਮਮਤਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ; ਉਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਭੀ ਵੇਖਿਆ, ਇਕੱਲੇ, ਜੀਵਨ ਉਮੰਗਾਂ ਦੇ ਸੜ ਰਹੇ ਰਾਹ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਅਗੇ ਵਧਦਿਆਂ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਪੁਜਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਝਲ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੁਖ ਭਰੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਭੀ ਇਹ ਦੁਖ ਤੇ ਚਾਹ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਵਗ ਰਹਿਆ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈਂ ?” ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਚੁਪ ਤੱਕਣੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿਤਾ।

“ਹੋਰ ਚੰਗੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ !” ਵਾਸਦੇਵ ਬੜੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੂਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਭ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਕਮਲਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਤੇ ਵਹਿ ਗਈ। ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਭੀ ਉਘੜੇ ਤੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਬਣ ਗਏ। ਇਹੀ ਸਭ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ, ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ। ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਭਰੀ, ਚੀਸਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦੁਖਾਂ ਪੂਰਤ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਉਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਗਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਦੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਵਧਦੇ ਗਏ, ਔਖ ਝੱਲਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵੱਲ, ਅਨੇਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵੱਲ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਝਾਲ ਵੱਲ, ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ, ਪਾਣੀ ਧਾਰਾ ਵੱਲ, ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਵੱਲ। ਸਾਰੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪਿਛੋਂ ਚਲ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਭਾਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਉਪਰ ਉਠਿਆ, ਮੀਂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੇਠ ਆ ਢੱਠਾ, ਚਸ਼ਮਾ ਬਣਿਆ, ਨਦੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦਰਿਆ। ਹਰ ਵੇਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਤੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵਗਿਆ। ਪਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿਚ ਅਜੇ ਭੀ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦੁੰਡ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਭੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਭਰੀਆਂ, ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਸਦਿਆਂ ਤੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਪੂਰਾ ਖੁਭਿਆ, ਪੂਰਾ ਖਾਲੀ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਸੰਭਾਲਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਸੁਣਨ ਕਲਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਕਈ ਵੇਰ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅਨੇਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲਾਪ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ—ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਸੋਗ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ, ਬਚਪਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੱਡੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ। ਉਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸਨ : ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਦਾ ਰੋਣਾ, ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਭਰੇ ਦੀ ਚੀਕ ਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ। ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ, ਜਕੜੇ ਹੋਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗੂੰਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਸਾਰੇ ਟੀਚੇ, ਸਭ ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਸਭ ਦੁੱਖ, ਸਭ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਸਾਰਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮੰਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਰਲ ਕੇ ਇੱਕ ਸੰਸਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ, ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਸੀ। ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ, ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੀਤ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਣਾ—ਹਸਣਾ ਸੁਣਨਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਇਆ, ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੰਨਣਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਆਪੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੇ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਮਹਾਨ ਗੀਤ :
ਓਮ—ਸੰਪੂਰਨਤਾ ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਸੁਣ ਰਹਿਆ ਹੈਂ ?” ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਪੁਛਿਆ ।

ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਭੌਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ‘ਓਮ’ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਛਾ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਜੇਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਘਾਵ ਭਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪੀੜ ਨੱਠ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਰਹਿਆ ਸੀ ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਲਬਧ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਮਕਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਭ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਹੜਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ, ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਤਰਸ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਇਕ ਲੈਅ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਾਸਦੇਵ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਠ ਖੜੋਤਾ । ਜਦ ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਤ ਪਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਮਕਦੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਹੱਲੇ ਜੇਹੇ ਛੋਹੇ ਤੇ ਕਹਿਆ : “ਮੈਂ ਇਸ ਘੜੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ । ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਣ ਦੇਵੋ । ਮੈਂ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਪਾਤਣੀ ਰਹਿਆ ਹਾਂ । ਹੁਣ ਇਹ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਲਵਿਦਾ ਝੌਂਪੜੀ, ਅਲਵਿਦਾ ਦਰਿਆ ਤੇ ਅਲਵਿਦਾ ਸਿਧਾਰਥ !”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੂੰ ਬੜੀ ਝੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ।

“ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ,” ਉਸ ਪੋਲੇ-ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, “ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?”

“ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ; ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ।” ਰੌਸ਼ਨ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ ।

ਤੇ ਉਹ ਚਲਾ ਗਇਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ । ਮਹਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਰੇ ਕਦਮ, ਚਮਕਦਾ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ।

ਗੋਵਿੰਦ

ਇਕ ਵੇਰ ਗੋਵਿੰਦ, ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਆਰਾਮ ਬਾਗ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ, ਜੋ ਨਰਤਕੀ ਕਮਲਾ ਨੇ ਗੋਤਮ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਕ ਬ੍ਰਿਧ ਪਾਤਣੀ ਜੋ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਇਥੋਂ ਯਾਤਰਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪੱਤਣ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਾਤਣੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਜਮੀ ਬਤਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਵਾਨ ਭਿਕਸ਼ੂ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਯੂ ਤੇ ਸਜਨਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਜੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਢੂੰਡ ਪੂਰੀ ਸੰਤੋਸ਼-ਪੂਰਬਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁਜਾ ਤੇ ਬ੍ਰਿਧ ਪਾਤਣੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਜਦ ਉਹ ਬੇੜੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬ੍ਰਿਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਤੇ ਬੜੀ ਮਿਹਰ ਕਰਦੇ ਹੋ; ਤੁਸਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਸੱਚੇ-ਰਾਹ ਦੇ ਢੂੰਡਾਉ ਨਹੀਂ ਹੋ?"

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਬੋਲਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ, "ਹੇ ਭਦਰ ਪੁਰਸ਼! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਇਤਨੇ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਤੇ ਗੋਤਮ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢੂੰਡਾਉ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ?"

"ਠੀਕ ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹਾਂ," ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, "ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਢੂੰਡ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਭੀ ਢੂੰਡ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਏਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਢੂੰਡਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੋੜਾ ਜੇਹਾ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਦਸੋਗੇ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ ਦਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੁੱਲ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੇ ਬਿਨਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਢੂੰਡਣ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦੇ।"

"ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਜਦ ਕੋਈ ਢੂੰਡ ਰਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਇਹ ਸਹਿਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਭਣ ਤੋਂ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਮਨੋਰਥ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਅਰਥ : ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜਾਂ

ਮਨੋਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ; ਪਰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ : ਸੱਖਣਾ ਹੋਣਾ, ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ, ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨ ਰੱਖਣਾ। ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ! ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਠੀਕ ਖੋਜੀ ਹੋ, ਪਰ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਅਨੇਕ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੇਠ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ।"

"ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ," ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, ਤੁਸਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਬੋਲਿਆ, "ਹੇ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ! ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਵੇਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਆਏ ਸੀ। ਤੁਸਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸੁੱਤਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਗੋਵਿੰਦ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸੁੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੇ।"

ਹੈਰਾਨ ਹੋ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਾਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸੀ, ਉਸ ਭਿਕਸੂ ਨੇ ਪਾਤਣੀ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਤਕਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਧੀਮੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹੋ ? ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਰ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ। ਮੈਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ, ਤੁਸਾਨੂੰ ਫੇਰ ਵੇਖ ਬੜੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪਾਤਣੀ ਬਣ ਗਏ ਹੋ ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨਿਘਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ। "ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਲਾਹ ਬਣ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ। ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ, ਗੋਵਿੰਦ। ਅਜ ਦੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਤ ਝੋਂਪੜੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸੁੱਤਾ ਜੋ ਕਦੇ ਵਾਸਦੇਵ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਪੁਛੇ। ਸਿਧਾਰਥ ਪਾਸ ਭੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਸਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਭਲਕ ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੁਝ ਝਿਜਕਦੇ ਕਹਿਆ; "ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਸਿਧਾਰਥ, ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਆਲ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੁਸਾਡਾ ਭੀ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਜੋ ਤੁਸਾਡੇ ਜੀਉਣ ਵਿਚ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ; "ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕਿ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਭੀ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਯੋਗੀਆਂ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਉਡ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕੰਢ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜ ਭੀ ਮਨ ਦੇ ਓਸੇ ਮੋੜ ਤੇ ਹਾਂ, ਓਹੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਮੇਰੇ ਕਈ ਉਸਤਾਦ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਇਕ ਨਰਤਕੀ ਸੁੰਦਰੀ ਮੇਰੀ ਉਸਤਾਦ ਰਹੀ ਤੇ ਫੇਰ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਇਕ ਜੁਆਰੀਆ ਪਾਸੇ ਦਾ ਖਿਲਾੜੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰਮਤੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਬਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ

ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਜਾਂਦਾ ਰੁਕ ਗਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਭੀ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਤਗਯ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਾਸਦੇਵ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ; ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਇਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਗੋਤਮ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸੱਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਤਮਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਤ ਸੀ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ, ਕਿ ਤੂੰ ਅਜੇ ਭੀ ਥੋੜਾ ਠੱਠਾ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਤਾਂ ਬਣੇ ਹੋਣਗੇ? ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਾਸ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਤੇਰੀ ਜੀਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਦਸੇ ਤਾਂ!"

ਸਿਧਾਰਥ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ; ਹਾਂ! ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਤੇ ਏਥੇ ਓਥੇ ਸੋਝੀ ਭੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਇਕ ਘੰਟੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਹੀ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਔਖਾ ਹੈ। ਪਰ, ਗੋਵਿੰਦ, ਇਕ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧਮਤਾ ਦਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਬੁਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੇ ਗਿਆਨ ਦੂਜੇ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਜੇਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈਂ?" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੁਝ ਦੱਸ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲਭਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧੀ (ਅਕਲ) ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਲਾ ਬੰਦੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾ ਸਕਦਾ। ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਅਜੇ ਜਵਾਨ ਸੀ ਤਦ ਭੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸੀ ਜਿਸ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ, ਮੇਰਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫੇਰ ਮਖੌਲ ਜਾਂ ਭੁੱਲ ਸਮਝੇਂਗਾ; ਕਿ ਹਰ ਸਚਾਈ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਭੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਚਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਅੱਧੀ ਸਚਾਈ ਹੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ, ਭਰਮ ਤੇ ਸਚਾਈ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਚਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਢੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਦੇ ਭੀ ਨਿਰੋਲ ਸੰਸਾਰਕ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਦੇ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਾ ਸੰਤ

ਜਾਂ ਨਿਰਾ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ, ਗੋਵਿੰਦ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਵੇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਸਮਾਂ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਗੰਮ, ਦੁਖ ਤੇ ਸੁਖ, ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਲੀਕ ਪਈ ਜਾਂ ਨ ਪਈ, ਭੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਛਲ ਹੈ।

“ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ?” ਗੋਵਿੰਦ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁਛਿਆ।

“ਸੁਣੋ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ! ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਭੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਭੀ ਫੇਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਭੀ ‘ਬੁੱਧ’ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ‘ਕਿਸੇ ਦਿਨ’ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ; ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਗਣਤ ਹੈ। ਪਾਪੀ ਬੁੱਧ-ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ; ਉਹ ਸੁਲਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਨਹੀਂ, ਬੁੱਧ-ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪਾਪੀ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਅੱਗੇ ਹੀ ਉਥੇ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ, ਤੁਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ, ਗੋਵਿੰਦ, ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ, ਨ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਹਰ ਪਾਪ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਚੰਗਿਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣਗੇ ਦੁਧ ਪੀਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ; ਸਭ ਮਰ ਰਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਮਰ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੇਖ ਸਕੇ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਉਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ‘ਬੁੱਧ’ ਇਕ ਡਾਕੂ ਤੇ ਜੁਆਰੀਏ ਅੰਦਰ ਤੇ ਡਾਕੂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੰਦਰ ਭੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਡੂੰਘੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਰਮ ਕਢਣਾ, ਤੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸਮਾਂ ਦੇਖਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਫੇਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਚੀਜ਼ ਭੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਹੈ ਚੰਗੀ ਹੈ—ਮੌਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੀ, ਪਾਪ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਭੀ, ਸਿਆਨਪ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਭੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲੋੜਵੰਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਚਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਾਪ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘੁਲਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਡਿਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਖਣ ਲਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਣ ਲਈ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਤ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਕਲਪਤ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹੈ-ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਲਈ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ, ਇਹ ਹਨ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਨ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਜਮੀਨ ਤੋਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਚੁਕ ਉਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ।

"ਇਹ" ਉਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਉਛਾਲਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, "ਪੱਥਰ" ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਬੂਟਾ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਣ ਯੋਗ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੱਥਰ ਕੇਵਲ ਪੱਥਰ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ : ਇਹ ਪੱਥਰ ਪੱਥਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪਸ਼ੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਬੁੱਧ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਣ ਜਾਏਗਾ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਤੇ ਸਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਅੱਜ ਤੇ ਹੁਣ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਪੱਥਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇ ਪੀਲੇ ਤੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਠਕੋਰਨ ਤੋਂ ਉਠੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਨਮੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕਦਰ ਤੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਪੱਥਰ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤੇਲ ਜਾਂ ਸਾਬਣ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇਹੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਨਿਆਰਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ 'ਓਮ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਹਰ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਪੱਥਰ ਹੀ ਹੈ, ਤੇਲ ਜਾਂ ਸਾਬਣ ਵਾਂਗ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਹੀ ਤੁਰਤ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਰੂਪ ਵਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਥੋੜੇ ਵਿਗੜੇ ਤੇ ਥੋੜੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਭੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਹੜੀ ਗੱਲ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਓਹੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਕਵਾਸ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੱਥਰ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਦਸਿਆ ਹੈ?" ਉਸ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜਰਾ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ।

ਐਵੇਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਹੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਥਰ, ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਗੋਵਿੰਦ, ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦੇ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਭੀ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰੜਾਈ ਨਹੀਂ, ਨਰਮਾਈ ਨਹੀਂ, ਰੰਗ ਨਹੀਂ, ਨੁਕਰਾਂ ਨਹੀਂ, ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਹੀਂ, ਸੁਆਦ

ਨਹੀਂ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੇ ਬਚਨ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸਾਡੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਨੇਕੀ ਲਈ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਨ, ਗੋਵਿੰਦ। ਨਿਰਵਾਣ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ, ਨਿਰਵਾਣ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ।”

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਨਿਰਵਾਣ ਨਿਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਭੀ ਹੈ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿੰਦਾ ਗਇਆ, “ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਪੱਤਣ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਸਤਾਦ ਭੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਤਮਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਬੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਕੇਵਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਿਆ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲਈ, ਇਸ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਿਤੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਦਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਸਾਰੀ ਹਵਾ, ਹਰ ਬੱਦਲ, ਹਰ ਪੰਛੀ, ਹਰ ਪੱਤੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਉਸ ਉੱਤਮ ਦਰਿਆ ਜਿਤਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਬਿਨਾ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦੇ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।”

ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, “ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਤਯ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਨਿਰਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਛਲੇਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿਖਾਵਾ? ਤੁਸਾਡਾ ਪੱਥਰ, ਤੁਸਾਡਾ ਬਿਛ, ਕੀ ਇਹ ਸੱਚੇ ਅਟੱਲ ਹਨ?”

“ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ,” ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ। “ਜੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਸੋ ਉਹ ਸਦਾ ਉਸ ਤੱਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਹੈ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਤੇ ਤੂੰ ਹਸੇਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਤੇ ਮਹਾਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਵਡੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਤੇ ਆਦਰ ਕਰਨਾ।”

“ਮੈਂ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ,” ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, “ਪਰ ਇਹੋ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ

ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਾਇਆ ਕਹਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਲਾ ਚਿਤਵਨ, ਧੀਰਜ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਸੀ ਪਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਧੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦਮਕਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਗੋਵਿੰਦ। ਇਥੇ ਆਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਝੰਡਟ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਪ੍ਰੀਤੀ ਭੀ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੇ ਗੌਤਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਬੇਹੂਦਗੀ ਤੇ ਮਿਥਿਆਪਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਭੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਰ ਨੂੰ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ? ਇਸ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਸਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਖਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਬੁੱਢੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ, ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਸਣ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਨੋਖੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਝਟਪਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਭੀ ਬੜਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤ ਭਰੇ ਦਿਨ ਜੀਵੋ!"

ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸੋਚਿਆ : ਸਿਧਾਰਥ ਅਨੋਖਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਅਨੋਖੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਬਾਉਲੇ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ, ਜਾਂਗਲੀ ਜਾਂ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਅੱਖਾਂ, ਭਰਵੱਟੇ, ਸੁਆਸ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਮਿਲਣੀ, ਚਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਨਿਆਰਾ ਹੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਗੌਤਮ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਨਾ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ : ਇਹ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਹੈ ! ਇਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਜੀਬ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੇ ਲਗਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ, ਹੱਥਾਂ ਖੱਲੜੀ ਤੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਡੋਲਤਾ, ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸੰਤ-ਮਈ ਨੂਰ ਟਪਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਗੌਤਮ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ।

ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ

ਦਾ ਘੋਲ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਅਗੇ ਬੜੀ ਸਤਕਾਰ ਭਰੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਬੈਠੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਗੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਝੁਕਿਆ।

“ਸਿਧਾਰਥ”, ਉਸ ਕਹਿਆ, “ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫੇਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨ ਮਿਲ ਸਕੀਏ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕਿਆ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਸਤਕਾਰ ਯੋਗ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਦਸੋ, ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਉਹ ਦਸੋ ਜੋ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਾਂ, ਥੋੜਾ ਸਮਝ ਸਕਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਲਈ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਬਖਸ਼ੋ, ਸਿਧਾਰਥ। ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਭਰਿਆ ਹੀ ਹੈ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਚੁੱਪ ਸੀ ਤੇ ਅਡੋਲ ਸ਼ਾਂਤ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਦੇਖ ਰਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿਚ ਦੁਖ, ਲਗਾਤਾਰ ਦੁੰਡ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲਤਾ ਸਾਫ਼ ਲਿਖੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਉ,” ਉਸ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਹੌਲੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, “ਆਉ, ਹੋਰ ਨੇੜੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ। ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮੋ, ਗੋਵਿੰਦ।”

ਗੋਵਿੰਦ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੂਰਵ-ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਬੱਧੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਝੁਕਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਉਸ ਅਜੇਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ। ਜਦ ਉਹ ਅਜੇ ਭੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅਨੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਨਿਰਵਾਣ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕਸਮ ਦੇਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤਯੰਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਘੋਲ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ।

ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਚਿਹਰੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਚਿਹਰੇ, ਇਕ ਲੰਮੀ ਲੜੀ ਵਿਚ, ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਲਗਾਤਾਰ ਧਾਰਾ—ਸੈਂਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚਿਹਰੇ ਆਏ ਤੇ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਸਾਰੇ ਉਥੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਬਦਲਦੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਸਭ ਸਿਧਾਰਥ ਸਨ। ਉਸ ਇਕ ਮੱਛੀ—ਵਡੀ ਮੱਛੀ—ਜਿਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ ਵੱਡਾ ਮੂੰਹ ਆਂਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਦੇਖਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਧੁੰਧਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਮਰ ਰਹੀ ਮੱਛੀ ਭੀ ਦੇਖੀ। ਉਸ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ, ਲਾਲ ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਰੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ, ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਕਾਤਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਘੋਂਪਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਟੇਕਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਲਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਕਾਮ-ਆਸਨਾਂ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਸੇ ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਕੜੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਵੇਖੀਆਂ

ਜੋ ਅਜੇ ਅਹਿਲ, ਠੰਡੀਆਂ ਤੇ ਸੱਖਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਜੰਗਲੀ ਸ਼ੂਰਾਂ, ਮਗਰਮੱਛਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ, ਬਲਦਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੇਖੇ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਵੇਖੇ, ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ, ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਜੰਮਦੇ ਵੇਖੇ। ਹਰ ਇਕ ਨਾਸਵੰਤ ਹੈ, ਮਿਥਿਆ ਦੀ ਉਮੰਗਾਂ ਭਰੀ ਦੁਖਦਾਈ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਿਆ, ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਇਆ, ਲਗਾਤਾਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਇਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਂ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਵਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਸਦਾ ਕੁਝ ਪਤਲਾ ਜੇਹਾ, ਝੂਠਾ ਪਰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ, ਪਤਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਜਾਂ ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਖੱਲੜੀ, ਘੋਘੇ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਨਿਕਾਬ ਸੀ—ਇਹ ਨਿਕਾਬ (ਪਰਦਾ) ਸੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਜੇਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੋਵਿੰਦ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੁਹ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਡੋਲ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਵਗਦੇ ਰੂਪਾਂ ਉਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੰਮਦਿਆਂ ਤੇ ਮਰਦਿਆਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ—ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ—ਬਿਲਕੁਲ ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਗੁਣਾਂ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਣ ਵਾਂਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੀ, ਕੋਮਲ, ਅਦਿੱਖ ਪਰ ਮਿਹਰਾਂ ਭਰੀ, ਸਿਆਣੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਠੱਠਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜੇਹੜੀ ਸੈਂਕੜੇ ਵੇਰ ਉਹ ਭੈ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਖ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜੋ 'ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਲੀਲ੍ਹਾ ਇਕ ਸੈਕੰਡ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ, ਉਥੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਜਾਂ ਗੋਤਮ, ਆਤਮਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਰੱਬੀ ਤੀਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਫੱਟ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਧ ਤੇ ਤੁਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਗੋਵਿੰਦ ਅਜੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਹਰੇ ਤੇ, ਜੇਹੜਾ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਉਸ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ, ਜੇਹੜਾ ਸਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਟੇਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਝੁਕਿਆ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਟ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਕੋਮਲ, ਮਿਹਰਾਂ ਭਰਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਮੇ ਨਾਲ, ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਤਮ ਬੁੱਧ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਗੋਵਿੰਦ ਨੀਵੇਂ ਝੁਕ ਗਇਆ। ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਅਬਰੂਆਂ ਦੀ ਬੇਕਾਬੂ ਝੜੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਤੀ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਗਇਆ। ਉਹ ਨੀਵਾਂ ਝੁਕਿਆ, ਧਰਤੀ ਤਕ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਅਗੇ ਜੋ ਅਡੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਉਸ ਅਮੁੱਲ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।